

Johan Wahlsten

”Historia on vasta alkamassa” – Euroopan tulevaisuuden haasteet suomalaisen tiedeyhteisön näkökulmasta kylmän sodan lopussa

ABSTRAKTI

Päättyneen vuosikymmenen aikana Eurooppa ajautui kriisiin. Kolmekymmentä vuotta sitten, kylmän sodan ja ideologisen kahtiajaon päätyttyä, maanosassa elettiin toisenlaista murrosvaihetta. 1900-luvun viimeisen vuosikymmenen alku esitetään usein tulevaisuudenuskon ja kehitysoptimismien aikakautena: ajanjaksona, jolloin liberalismien voittokulku näytti vääjäämättömältä. Tässä artikkelissa kylmän sodan lopun vuosia 1989–1991 lähestytään toisenlaisesta perspektiivisestä. Artikkelissa tutkin millaisia haasteita suomalaisessa tiedeyhteisössä uskottiin Euroopan kohtaavan tulevaisuudessa. Mitä uhkakuvia tutkijoiden odotushorisontissa ilmeni murroksen vuosina, kun aikalaiset orientoituivat menneeseen ja tulevaan uudella tavalla? Uhkakuvia analysoidaan tutkijoiden sanoma-, aikakaus- ja tieteellisissä lehdissä julkaistuista kirjoituksista ja haastatteluista. Metodologisesti artikkeli ammentaa aatehistorian ja menneiden tulevaisuuksien tutkimusperinteistä. Esitän, että tutkijoiden odotushorisontissa maanosan tulevaisuuden haasteet ja uhat kytkeytyivät viiteen kokonaisuuteen: kansallisuuskysymyksiin, muuttoliikkeisiin ja niiden lieveilmiöihin, Euroopan integraation dynamiikkaan, köyhyyteen ja varallisuuseroihin sekä ympäristöongelmiin. Tähän nojaten argumentoin, että kertomukset, joissa 1990-luvun alun ajan henki esitetään toiveikuuden täyteenä liberalismien voitonhetkenä, eivät täysin vastaa todellisuutta. Päinvastoin, juuri Euroopan nykyiset ongelmat ilmenivät jo tuolloin aikalaiden tulevaisuudenkuvin.

Asiasanat: menneet tulevaisuudet, aatehistoria, uhkakuvat, Eurooppa, kylmän sodan loppu

Johan Wahlsten on valtiotieteiden maisteri Turun yliopiston poliittisen historian oppiaineesta ja opiskelee tällä hetkellä globaalia poliittista taloutta Helsingin yliopistossa. Yhteystiedot:

johan.p.wahlsten@outlook.com

Johdanto

”Ajatus Euroopasta on uhattuna”. Näin kymmenet eurooppalaiset intellektuellit aloittivat tammikuussa 2019 eurooppalaisissa sanomalehdissä julkaistun joukkokirjeensä.¹ Nationalistiset poliittiset liikkeet, valuutta- ja pakolaiskriisi, terrorismi sekä Iso-Britannian eroprosessi Euroopan unionista haastoivat viime vuosikymmenen aikana maanosan yhtenäisyyden ja turvallisuuden. 2010-luvulla Eurooppa-projekti ajautui uhanalaiseksi ja monen mielestä maanosa kulki ongelmasta toiseen. Julkisessa keskustelussa on varoitettu niin Euroopan idean lopusta kuin ajasta, jolloin ”Eurooppaa ei enää ole”.² Eurooppalaisen liberalismiin kriisi onkin ollut yksi viime vuosien ajankohtaisimmista keskustelunaiheista.³

Kolmekymmentä vuotta sitten eurooppalaiset elivät toisenlaista murrosvaihetta, kun kylmän sodan päättyminen muokkasi maanosamme dramaattisella nopeudella ja maanosan asukkaiden kokemusmaailmaa vuosikymmeniä hallinneen ideologisen kahtiajaon viimeinen näytös esitettiin Euroopassa.⁴ Vuosi 1989 oli kriittinen hetki. Tunnetuin tulkinta on epäilemättä Francis Fukuyaman teesi historian lopusta: kun länsimainen demokratia ja kapitalismi voittivat kommunismin, eivät uudet ideologiat pystyisi enää haastamaan liberalismia tulevaisuudessa.⁵ Historioitsija Francois Hartog on puolestaan todennut, että vaikka 1989 ei tarkoittanutkaan historian loppua, muodosti se kuitenkin murroksen eurooppalaisten ajan järjestyksessä, kun aikalaiset yrittivät löytää uusia tapoja orientoitua yhteiskuntien tulevaisuuteen ja menneisyyteen.⁶ Poliitikan tutkija Ivan Krastev on huomauttanut, että Eurooppa-projektia on mahdollista ymmärtää vain suhteessa historian lopun ideaan ja viimeisten vuosikymmenten tulevaisuudenuskoon liberalismiin ja demokratian voittokulusta.⁷

4

Kylmän sodan päättyminen ei kuitenkaan tarkoittanut ainoastaan tulevaisuudenuskoa paremmasta Euroopasta. Tässä artikkelissa tutkin suomalaisen tiedeyhteisön käsityksiä Euroopan tulevaisuuden haasteista vuosina 1989–1991. Artikkelissa vastaan kysymykseen siitä, minkälaisia vaikeuksia suomalaiset tutkijat uskoivat Euroopan kohtaavan maanosan kahtiajaon jälkeen? Mistä tutkijoiden uhkakuvat muodostuivat? Lisäksi haastan käsityksiä, joissa vuoden 1989 jälkeinen aika esitetään yksinkertaisesti tulevaisuudenuskon täyteenä ajanjaksona. Olen toisaalla argumentoinut, että suomalaisten aikalaiskeskustelijoiden Eurooppaa koskevien tulevaisuudenkuvien yleisilme oli kylmän sodan lopussa usein optimistinen.⁸ Tässä artikkelissa osoitan aikakauden toisen ulottuvuuden: ihmeiden vuotta 1989 ja kylmän sodan loppua ei aikaisten keskuudessa tulkittu ainoastaan kertomuksena liberalismiin voittokulusta vaan usein pikemminkin päinvastoin.

1900-luvun lopulla käsitykset turvallisuushista muuttuivat laajoista konflikteista uudenslaisiin uhkakuviin, ja suurvaltojen välisen selkkauksen jälkeisessä maailmassa keskustelu turvallisuuskäsityksen murroksesta kävi vilkkaana.⁹ Tavat ymmärtää turvallisuutta laajenivat sotilaallisista ulottuvuuksista kohti yhteiskunnallisen turvallisuuden kysymyksiä ja ympäristöuhkia.¹⁰ Tutkimusaineisto osoittaa, että suomalaiset omaksuivat laajalti uuden käsityksen turvallisuudesta: uusille uhkakuville omistettiin kirjoituksia ja lehtinumeroita. Liennytyksen ja Neuvostoliiton uudistusten myötä turvallisuusjärjestyksen ymmärrettiin olevan murroksessa, eikä valtioiden uskottu voivan perustaa politiikkaansa vanhojen huolenaiheiden varaan.¹¹ Kuten Rauhan- ja konfliktintutkimuskeskuksen Pertti Joenniemi kirjoitti, vanhat uhkakuvat vaikuttivat ”menettäneen uskottavuutensa”. Keskuksen Unto Vesa piti puolestaan vanhoista lähtökohdista kumpuavia uhkakuvia ”lähinnä huvittavina”.¹² Vuosikymmenten vaihteessa maanosa muuttui monella tapaa niin idässä kuin lännessä, ja vuosi 1992 näyttäytyi uuden Euroopan airuena.¹³

Tutkijat uskoivat tulevaisuuden ongelmien muodostuvan muun muassa muuttoliikkeistä ja kulttuurien yhteenotoista, Euroopan yhdentymiskehityksen aiheuttamista seurauksista sekä ympäristön turmeltumisesta ja vaurauden epätasaisesta jakaantumisesta.

Kohti aatehistoriallista kylmän sodan lopun tutkimusta

Kylmän sodan päättymistä, Neuvostoliiton hajoamista, Saksojen yhdistymistä ja Euroopan integraatiota on tutkittu lukuisista näkökulmista. Suomessa tutkijat ovat tarkastelleet vuosia osana maamme laajempaa ulkopoliittista kehitystä,¹⁴ mutta ajanjaksoa on lähestytty myös yksittäisten teemojen kuten Saksojen kysymyksen, EU-jäsenyyskamppailun ja vuosikymmenen alun kriisien näkökulmista.¹⁵ Myös aikalaiset ovat jälkikäteen kirjoittaneet aikakaudesta useita teoksia.¹⁶ Kansainvälisesti kylmän sodan loppua on tutkittu viimeisen vuosikymmenen aikana enenevässä määrin Euroopan sisäisestä näkökulmasta. Muun muassa Frédéric Bozo on tehnyt urauurtavaa työtä maanosan vuosikymmenten vaihteen tapahtumien selvittämiseksi.¹⁷ Lisäksi esimerkiksi *The Cambridge History of the Cold War* -kokoelman kylmän sodan loppua käsittelevä osa kokoa erinomaisesti yhteen monipuolisia näkökulmia myös Euroopasta.¹⁸

Tutkimuksessa on kuitenkin usein pitäydytty virallisen politiikan tasolla ja poliittisten päättäjien toimien tarkastelussa. Samalla ajanjakson aatehistoriallinen ulottuvuus sekä tulevaisuuden toiveet, pelot ja visiot ovat jääneet monin paikoin tutkimatta. Ymmärtääksemme paremmin yhtä Suomen ja Euroopan lähihistorian tärkeimmistä ajanjaksoista ja sitä seuranneita vuosikymmeniä, on meidän tarkasteltava myös aikalaisten tulevaisuuteen suuntautumista. Vanhojen totuuksien murrosvaihe, jossa sekä tulevaan että menneeseen oli tarve orientoitua uudella tavalla, tarjoaa hedelmällisen ajankohdan tutkia käsityksiä tulevaisuuden haasteista. Suomessa on toki tutkittu eurooppalaista aatehistoriaa,¹⁹ ja myös sen suomalaista ulottuvuutta on tarkasteltu jonkin verran esimerkiksi maailmansotien välisen ajan Eurooppa-keskustelun näkökulmasta.²⁰

Artikkeli ammentaa menneiden tulevaisuuksien tutkimuksen perinteestä, joka on viime vuosina ollut myös enenevässä määrin esillä. Esimerkiksi Jenny Andersson on omassa tutkimuksessaan perehtynyt laajasti kylmän sodan aikaiseen tulevaisuusajatteluun.²¹ Suomessa poliittisen historian oppiaineiden vuoden 2018 vuosikirjan teemana oli menneet tulevaisuudet, ja tematiikkaa tarkasteltiin teoksessa monipuolisista näkökulmista.²² Historiantutkimuksessa menneisiin uhkakuviin on paneuduttu ehkä harvemmin, mutta esimerkiksi Turun yliopistossa käynnistettiin vastikään Suomen sisäpoliittisten uhkakuvien historiaan paneutuva hanke.²³ Maantieteilijä Sami Moisio on puolestaan syventynyt Suomen kylmän sodan lopun kansallisiin geopolittisiin uhkakuviin.²⁴ On kuitenkin tärkeää tarkastella myös suomalaisten Eurooppaan suuntautuvaa ajattelua, erityisesti aikana, jolloin Suomi hakeutui uudella tavalla kohti Eurooppaa. Artikkelit tuo aatehistoriallisella tutkimusotteella tuoreita näkökulmia suomalaiseen kylmän sodan lopun tutkimukseen ja auttaa ymmärtämään paremmin lähihistorian käännteentekeviä vuosia. Analyysini osoittaa, että kertomukset 1990-luvusta kehitysoptimismin aikana ovat kaikkea muuta kuin yksiselitteisiä; nykypäivän maanosan haasteiden ääriviivat hahmottuivat jo monien mielissä.

Tutkimusaineisto ja metodologia

Tutkimusaineistoni muodostuu tutkijoiden sanoma-, aikakaus- ja tieteellisissä lehdissä julkaistuista kirjoituksista: artikkeleista, kolumneista, ja haastatteluista. Aineisto on kerätty Helsingin Sanomien, Suomen Kuvalehden, Kanavan, Ulkopoliittikka-lehden, Ydin-lehden, Rauhantutkimus-lehden, Sosiologia-lehden, Tiede ja edistyksen sekä Poliittikka-lehden julkaisuista vuosilta 1989–1991. Aineistosta on eroteltavissa kaksi erilaista lehtityyppiä: yleistajuisemmat ja laajemmalle yleisölle tarkoitetut julkaisut sekä tieteelliset joulunlehdet. Yhteensä sanoma- ja aikakauslehtien sekä tieteellisten joulunlehtien numeroita julkaistiin aikavälillä toista tuhatta. Tutkijoiden Euroopan tulevaisuuden uhkia tavalla tai toisella käsitteleviä kirjoituksia oli tämän laajuudessa aineistossa toista sataa. Viittaan artikkelissa lähes seitsemääkymmeneen kirjoitukseen, joissa ääneen pääsee yhteensä liki viisikymmentä suomalaista eri alojen tutkijaa. Tutkijoista suurin osa on yhteiskuntatieteilijöitä: politiikan tutkijoita, historioitsijoita, sosiologeja, taloustieteilijöitä ja teologeja. Ajanjakson aikana julkaistiin Euroopan tapahtumista myös paljon kirjallisuutta,²⁵ mutta tässä yhteydessä niiden analysointi ei ole mahdollista. Lisäksi moni aikalaiskirjallisuutta julkaisseista tutkijoista julkaisi myös käyttämässäni aineistossa.

Miksi lähestyä aihetta tutkijoiden tulevaisuuden käsitysten kautta? Miksi heidän näkemyksillään on merkitystä? Tutkijat ovat usein juuri niitä henkilöitä, jotka kirjoittavat ajankohtaisista yhteiskunnallisista aiheista. He ovat koulutuksensa ja ammattinsa myötä tiettyjen aihealueiden, esimerkiksi Euroopan historian, asiantuntijoita. Oletukseltaan asiantuntijuus on puolueetonta, mutta yhteiskunnalliseen keskusteluun osallistuessaan tutkijoiden lausumilla on väistämättä myös poliittisia ulottuvuuksia.²⁶ Tutkija toimii julkisuudessa usein tutkimustulostensa popularisoinnin sijaan ”ajankohtaisten ilmiöiden tulkitsijana” – asiantuntijana, jonka päämääränä on vastata tieteellisen problematiikan sijaan yhteiskunnallisesta tilanteesta nouseviin kysymyksiin.²⁷ Tutkijoiden näkemyksillä on siis merkitystä, ja heidän kirjoituksensa kertovat paljon kylmän sodan lopun historiallisesta kontekstista ja älyllisestä mielenmaisemasta.

Metodologisesti tutkimukseni pohjautuu kahteen tutkimusperinteeseen. Ensimmäinen tutkimuskohteen ollessa ideat ja ajatukset, artikkeli asettuu osaksi aatehistorian traditiota. Yksinkertaisimmillaan aatehistoria voidaan käsittää pyrkimyksenä ymmärtää aikaisten menneisyydessä ilmiöille antamia merkityksiä niiden oikeassa kontekstissa.²⁸ Esimerkiksi historianfilosofi Mark Bevirin mukaan aatehistorioitsijan tehtävä on rakentaa uudelleen menneisyyden ajatuksia ja merkityksiä.²⁹ Ideat luovat myös todellisuutta ja legitimoivat ajattelutapoja,³⁰ ja lausumien taustalla on, tiedostetusti tai tiedostamatta, tarkoitus ja motiivi. Ne ovat puolestaan hyvin erilaisia 500 000 kappaleen levikin³¹ ja suomalaisen ”vallankäytön areenan” Helsingin Sanomissa³² tai yhteiskunnan ”järeille toimijoille” tarkoitetussa Suomen Kuvalehdessä³³ kuin tieteelliselle yleisölle tarkoitetuissa pienilevikkisissä joulunlehdissä. Tässä en ole niinkään kiinnostunut motiiveista tai kirjoitusten vaikutuksista. En myöskään pyri osoittamaan, että *kaikki* tutkijat ajattelijat tietyllä tavalla tulevaisuuden haasteista. Sen sijaan pyrin ymmärtämään menneisyydessä tapahtunutta tulevaisuuteen suuntautuvaa ajattelua ja havainnollistamaan käsityksiä tulevaisuuden haasteista. Toinen traditio, johon tutkimusasetteluni nojaa, on viimeisen puolen vuosisadan aikana historian tutkimuksen osaksi kehittynyt menneiden tulevaisuuksien tutkimus.³⁴ Tulevaisuusajattelun tutkimusperinne on ollut 1970-luvulta lähtien paljon velkaa käsittehistorioitsija Reinhart Koselleckin teoreettiselle työlle ja historiallisen ajan käsitteellistämislle.³⁵

Koselleckin moniulotteisesta työstä on artikkelin kannalta tärkeää ymmärtää hänen ajattelunsa keskeisen käsitteen, *odotushorizontin*, merkitys. Koselleckille modernin yksilön olemassaolo ja ajattelu toimivat kokemustilan ja odotushorizontin välisessä keskustelussa. Henkilön kokemustilassa menneisyys on olemassa muistoina ja kokemuksina, ja odotushorizontissa avautuu nykyhetkestä poikkeava kokemustila, johon yksilö projisoi omia tulevaisuuden ennusteitaan ja odotuksiaan.³⁶ Odotushorizontin lisäksi *tulevaisuudenkuva* on artikkelin keskeinen käsite. Tulevaisuudenkuvaa voimme ymmärtää hyvin samalla tavalla kuin odotushorizonttia: yksilön ajatusmallina nykyhetkeä seuraavasta mahdollisuustilasta, jossa ilmenee eri vaihtoehtoja, ja jossa manifestoituvat tulevaisuuden pelot ja toiveet.³⁷ Menneisyyden tulevaisuudenkuvia tutkittaessa on kuitenkin muistettava, että tulevaisuuteen suuntautuva ajattelu ei ole aina välttämättä tiedostettua tai sisäisesti koherenttia. Käsitteet tulevaisuudesta saattavat olla ristiriitaisia ja esiintyä aineistossa implisiittisesti.³⁸

Tutkimusnäkökulman avulla – kuten toisaalta kaikella tulevaisuusajattelun historialla – edistämme ymmärrystämme tavastamme suhtautua nykyhetken jälkeiseen tilaan³⁹ ja voimme haastaa menneisyyden esityksiä, joissa historialliselle ajalle ei myönnetä sille kuuluvia epävarmuuksia ja vaihtoehtoja.⁴⁰ Mitkä ilmiöt ja kehityskulut sitten ilmenivät suomalaisten tutkijoiden odotushorizontissa tulevaisuuden Euroopan haasteina? Argumentoin, että uuden Euroopan uhkakuvat kytkeytyivät viiteen monin tavoin keskinäisriippuvaiseen kokonaisuuteen: kansallisuuskysymyksiin, muuttoliikkeisiin, Euroopan integraatioon, eriarvoisuuteen ja köyhyyteen sekä ympäristöön. Seuraavaksi tarkastelen tarkemmin, millä tavoin ja miksi näiden teemojen uskottiin muodostavan Euroopan tulevaisuuden ongelmat vuosina, jolloin maanosaa oli siirtymässä uuteen aikaan.

Kansallisuusaate Euroopan turmiona – jälleen kerran?

Kylmän sodan päättymisen kiistaton symboli oli Berliinin muurin murtuminen syksyllä 1989. Marraskuun alussa maanosaa järjestyttävä tapahtuma nosti esille kysymyksen kahden Saksan tulevaisuudesta: voivatko vuosikymmeniä eri yhteiskuntajärjestyksissä eläneet saksalaiset yhdistyä yhdeksi kansallisvaltioksi? Euroopassa yhdistymisen mahdollisuus herätti huolta historiallisista syistä, ja toisen maailmansodan voittajavaltioiden pyrkivät jarruttamaan kehitystä.⁴¹ Toisaalta vaikka vielä marraskuussa 1989 Saksan kysymyksen välittömille osapuolille yhdistyminen oli epärealistinen ajatus, jo vuoden loppuun mennessä monille oli selvää, ettei yhdistymistä voisi pysäyttää.⁴² Lopulta kahden Saksan yhdistyminen tapahtuikin hyvin nopeasti syksyllä 1990.

Jos monet peilasivat yhdistymisprosessia Saksan lähihistoriaan, niin Suomessa tutkijat eivät olleet huolissaan saksalaisen nationalismin noususta. Sen sijaan useissa puheenvuoroissa korostui vähintään implisiittisesti, ettei Versaillesin rauhansopimuksen virheitä tulisi toistaa ja näin ärsyttää saksalaisia vastarintaan, jolloin seurauksena voisi olla ”voimapolitiikan kehän ja koston kierteen jatkuminen”, kuten Ulkopoliittisen instituutin tutkija Pekka Visuri kirjoitti.⁴³ Historiantutkija ja Kanavan toimittaja Martti Häikiö ilmaisi saman asian toisin: Ranskan ja muiden valtioiden holhoava asenne Saksaa kohtaan oli anakronismia.⁴⁴ Toisin sanoen Saksan pelon sijaan tulevaisuudenkuvissa tilanteen suurimman uhan muodosti muiden pyrkimys estää yhdistyminen. Vaikka yksittäisiä huolia Saksojen erilaisuuden ja eriarvoisuuden vaikutuksesta maanosan vakauteen esiintyi,⁴⁵ yleisin näkemys oli, ettei yhdistyminen

aiheuttaisi ongelmia, huolimatta Saksan kiistattoman taloudellisen voiman vaikutuksesta Euroopan kehitykseen.⁴⁶

Vaikka saksalainen kansallisuusaate ei ehkä herättänyt huolta, niin yleisesti kansallisuuskysymykset nostivat tummia pilviä odotushorisonttiin. Vuoden 1989 aikana Itä-Euroopan maiden kansalaiset nousivat Neuvostoliittoa ja kommunistista hallintoa vastaan,⁴⁷ ja seuraavan kahden vuoden aikana Baltian neuvostotasavallat pyrkivät kohti itsenäisyyttä. Kuten historiantutkija Osmo Jussila kirjoitti vuoden 1989 alkupuolella: kevät oli saapunut Euroopan kansoille. Tässä kehityksessä Jussila näki kuitenkin verenvuodatukselta täyttävän tulevaisuuden: ”Euroopan pirstominen kaikkiin niihin kansallisvaltioihin, joita pienet kansat sen eri puolilla haluaisivat, – – olisi suuri onnettomuus ja vaatisi kaiken lisäksi sotia sekä paljon verta”.⁴⁸ Itä-Euroopan tapahtumat ja kansallisuusaatteen nousu muodostivatkin monelle suomalaiselle Euroopan tulevaisuuden ”vakavimman turvallisuusuhan”.⁴⁹

Berliini loppuvuonna 1989. Kuva: Wikimedia Commons / Raphaël Thiémar. [CC-BY-SA 2.0](#).

Suurvaltojen välisen konfliktin sijaan huolet suuntautuivat kansallisuuksien ja etnisten ryhmien välisistä kiistoista aiheutuvaan turbulenssiin. Läpi vuosien tiedeyhteisön jäsenet esittivät huolia siitä, että itäisen Euroopan kansallisuuskiihtoihin ja etnisiin konflikteihin liittyvä epävakaus saattaisi aiheuttaa haasteita tulevaisuudessa niin alueelliselle kehitykselle kuin koko maanosalle. Esimerkiksi Häikiö, joka monen muun tavoin suhtautui positiivisesti Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin (Etyk) mahdollisuuksiin toimia uuden maanosan institutionaalisen symbolina, piti konferenssin vuonna 1989 hyväksytyin Wienin asiakirjan⁵⁰ suurimpana ongelmana, ettei se huomionnut kansallisuuskysymyksiä: ”Yksilöiden oikeuksien lisääminen ei vielä ole vastaus kokonaisten kansojen vapaudenkaipuuseen. – –

Kansallisuusaate on tänäänkin se dynamiitti, joka uhkaa räjäyttää vanhan Euroopan hajalle”.⁵¹ Kansainvälisen politiikan tutkija Vilho Harle oli samaa mieltä: ”uuden Euroopasta sijasta kehityskulku” näytti enteilevän paluuta vanhaan Eurooppaan ja vanhoihin ristiriitoihin.⁵² Etniset sodat Jugoslaviassa luonnollisesti vahvistivat näkemystä siitä, että kansallisuus olisi ”uuden Euroopan olennaisimpia kysymyksiä”.⁵³

Poliittisen järjestelmän muutoksen ohella monet tutkijat pelkäsivät, että vaikea ja sosiaalista kurjuutta lisäävä siirtymä sosialistisesta talousjärjestelmästä markkinatalouteen johtaisi yhä kiistojen kärjistymiseen.⁵⁴ Järjestelmän muutoksen negatiivista vaikutusta kansalliskysymysten ratkaisuun pohti myös ulkopoliittikan tutkija Jyrki Iivonen, joka jäljitti kansallisuuskysymysten eskaloitumisen muun muassa vähemmistöjen laajempaan kirjoon sekä institutionaalisen perinteen puuttumiseen.⁵⁵ Monet tutkijat painottivat, että muun Euroopan tulisi auttaa Neuvostoliiton vaikutuspiiristä irtautuvia maita kaikin tavoin – erityisesti taloudellisesti. Esimerkiksi Ulkopoliittisen instituutin johtaja Paavo Lipponen kirjoitti Ulkopoliittikka-lehden pääkirjoituksessaan, että ”Länsi-Euroopan on kuultava historian kutsu ja toimittava niin kauan kuin avulla todella vaikutetaan”.⁵⁶ Taloustieteilijä Pekka Sutelan haastattelusta voidaan tulkita, että apua ei varmastikaan aina korostettu vain altruistisista syistä. Huolena oli myös ”hallitsematon työvoimavirta” ja siirtolaisuus idästä länteen.⁵⁷

Muuttoliikkeet ja rasismi

9

Muuttoliikkeet muodostivatkin toisen merkittävän uhkakuvan suomalaisten mielissä. 2010-luvun Eurooppa kiteytyy monella tapaa vuosikymmenen puolivälin pakolaiskriisiin ja sen jälkiseurauksiin. Kun vuosi 1989 oli maanosan *annus mirabilis*, niin Ivan Krastev on argumentoinut pakolaiskriisin olleen Eurooppaa WTC-iskujen tavalla määrittävä tapahtuma.⁵⁸ Jos Fukuyaman tulevaisuudenkuvaan ei sisältynyt ajatuksia ”ihmismassoista ylittämässä kansallisvaltioiden rajoja”,⁵⁹ niin siirtolaisuus esiintyi useiden suomalaisten odotushorisonteissa eräänä Euroopan tulevaisuuden vaikeimpana haasteena. Esimerkiksi Helsingin yliopiston valtio-opin dosentti Kari Sulevo kritisoi EY:tä eskapismista, kun yhteisö ohitti jo nyt ”tulevaa EY-onnelaa” haastavan siirtolaiskysymyksen, samalla kun tulevaisuudessa alueelle oli yrittämässä sadat miljoonat siirtolaiset.⁶⁰ Kanavan päätoimittaja ja historioitsija Seikko Eskola uskoi myös maahanmuuton tuovan ”Eurooppaan uusia kriisejä”.⁶¹ Hän muotoili tilanteen tulevaisuuden ”siirtolaisongelmaksi” ja murehti mitä ”islamin paine” tekisi maanosalle. Eskolan skenaario tulevaisuudesta kuvasi melko tarkasti 2010-luvun Eurooppaa:

*[K]abden-, kolmen vuosikymmenen kuluttua olemme toisessa maailmassa. Silloin parhaassa muuttoikässä ja sijaansa maailmassa etsimässä on Pohjois-Afrikassa ja Länsi-Aasiassa 150-miljoonaa nykyistä enemmän. Kotimaat eivät voi tarjota heille toiveitten mukaista elämää. Silloin olemme uuden kansainvaelluksen edessä. [...] Emmekä tule siltä ryskeeltä olemaan turvassa mekään. Demografiset tekijät ovat ennenkin olleet maailmanhistorian väkevimpää muutosvoimia.*⁶²

Helsingin yliopiston Marjatta Rahikainen piti tämän kaltaisia puheenvuoroja, joissa siirtolaiset esitettiin ensisijaisesti ongelmana, epähistoriallisina ja suhteellisuudentajuttomina. Rahikaisen mukaan oli

syytä muistaa, että vain ”pieni osa [kansainvaelluksesta] suuntautuu Eurooppaan”, ja että sen hetkinenkin maanosa oli muodostunut juuri menneiden siirtolaisliikkeiden johdosta. Rahikainen kannusti tulkitsemaan historiaa sotien sijaan ”rakkausromantiikan” avulla ja täten huomaamaan, että uudet ihmiset voivat myös opettaa erilaisten elämäntapojen arvostusta.⁶³

Muun muassa kulttuurien ja uskontojen välisten jännitteiden johdosta muuttovirrat näyttäytyivät yhteiskunnallisen epävakauden siemeninä. Muslimien määrä Euroopassa oli edeltävinä vuosikymmeninä kasvanut huomattavasti: aluksi olivat saapuneet yksittäiset työntekijät lännen kasvaviin talouksiin ja myöhemmin heidän perheensä.⁶⁴ Esimerkiksi Jyrki Iivonen arvioi, että eurooppalaiseen politiikkaan vaikutti kulttuurien kamppailun myötä syntyneen ”uusi pysyvältä vaikuttava ristiriitautuvuus”⁶⁵ – samankaltainen hypoteesi, jonka Samuel P. Huntington tunnetusti esitti hieman myöhemmin.⁶⁶ Kirjailija Salman Rushdien julkaisema *Saatanalliset säkeet* -teos ja ajatollah Khomeinin Rushdielle vuonna 1989 määräämä kuolemantuomio sekä Euroopan muslimien Rushdieta vastaan suuntaamat voimakkaat reaktiot olivat omiaan lisäämään huolia kulttuurien mahdollisuudesta elää yhteisymmärryksessä.⁶⁷ Myös teologian professori Juha Pentikäinen murehti, miten ”taloudellisesti yhdentyvässä maailmassa näyttävät kulttuurimuurit juuri nyt ylipääsemättömiltä”. Pentikäinen piti huolestuttavimpana, että vieraan kulttuurin ymmärrys oli hukassa samaan aikaan kun islam oli jo saapunut Eurooppaan ja tuli tulevaisuudessa ”rynnimään länttä kohti” 700- ja 800-lukujen arabien tavoin. Ratkaisuksi elämäntapojen väliseen konfliktiin Pentikäinen peräänkuulutti perusoikeuksien myöntämistä muslimeille: ”vuosituhannen lopun ’länsimaista herätysliikettä” piti oppia tuntemaan, sillä se oli joka tapauksessa matkalla.⁶⁸

Jos siirtolaiset herättivät joissakin ksenofobiaa, niin toinen tulevaisuuden muuttoliikkeisiin kytkeytynyt uhkakuva oli rasismien nousu. Esimerkiksi Sulevo piti todennäköisenä, että muslimien kasvava määrä ja islamilaisen fundamentalismin lisääntyminen aiheuttaisivat Euroopan yhteiskunnille haasteita, mutta hän kuitenkin uskoi, että suuremman uhan muodostaisi eurooppalaisten suhtautuminen maahanmuuttajiin, kun esimerkiksi Jean-Marie Le Penin ja Carl. I Hagenin liikkeet lietoivat muukalaisvihaa. Sulevo tulikin siihen lopputulokseen, että ”aggression siemenet” olivat olemassa, ja näin ollen islamilaisilla yhteisöillä ei välttämättä olisi kovin pitkää tulevaisuutta Euroopassa. Hän oli valitettavan oikeassa pohtiessaan, että maanosa oli tekemissä ”vaikean ja tulevaisuudessa ilmeisesti hyvinkin syvältä vaikuttavan yhteiskunnallisen ongelman kanssa”.⁶⁹

Eurooppalaisen ihmisen maailmankuvaa tutkinut sosiologi Jussi Vähämäki puolestaan piti rasismien nousua merkinä blokkijaon jälkeisen kehityksen vaikeuksista ja Euroopan pyrkimyksestä etsiä uusi vihollinen järjestyksen ylläpitämiseksi.⁷⁰ Samaten historiantutkija Jouko Jokisalo pohti, josko ”uuden Euroopan henkiseksi perustaksi” oli tulossa ”ulkomaalaisvihaan kätkeytyvät rasismi”. Monen muun tavoin Jokisalo arvioi seuraavien vuosikymmenien olevan muuttoliikkeiden värittämiä, kun globaalit hyvinvointierot ja lisääntyvät ympäristökatastrofit johtaisivat Länsi-Eurooppaan suuntautuvaksi ”kontrolloimattomaksi kansainvaellukseksi”. Jokisalo uskoi, että paras mahdollinen vaihtoehto ratkaista muuttoliikkeet olisi tasa-arvoisempi kansainvälinen talousjärjestelmä. Hän ei kuitenkaan asettanut paljon toivoa lännen valmiuteen luopua etuoikeuksistaan. Pikemminkin Jokisalo arvioi tilanteen kehittyvän siten, että tulevaisuudessa eurooppalaiset tuntisivat hyvinvointinsa olevan enenevässä määrin uhattuna, jolloin rasismi lisääntyisi ja rasistisille liikkeille annettaisiin mahdollisuus markkinoida uhkakuviaan. Historioitsija arvioi, että lännen tahto säilyttää etunsa muodostaisi dilemman, joka estäisi ”kestävän kehityksen perustan rakentamisen” ja edistäisi ”räjähdysalttiin yhteiskunnan ja maailman luomista”, joka olisi ”oiva maaperä

rasismille”.⁷¹ Jokisaloon skenaario oli synkkä, mutta tulevaisuuden kurkistusaukosta tarkasteltuna osuva. Näköalattomuus ja ekologisten haasteiden vaikutukset elinkeinoon vaikuttivat osaltaan siihen, että miljoonat ihmiset pyrkivät Eurooppaan viime vuosikymmenen aikana. Samalla rasististen liikkeiden kannatus on lisääntynyt, kun eurooppalaiset ovat kokeneet maahanmuuttajien ja pakolaisten uhkaavan maanosan yhteiskuntia ja niiden elintapoja.

Samanlaisia huolia linnake-Euroopasta esittivät myös teologi Martti Lindqvist ja Paavo Lipponen. Lindqvist näki tulevaisuuden uhkana, että uudesta Euroopasta tulisi ”kansainvälisen solidaarisuuden hautausmaa”,⁷² ja Lipponen puolestaan painotti, että uusien uhkakuvien taustalla oli kansallisuuksien välisten konfliktien lisäksi myös taloudelliset ja sosiaaliset epätasa-arvoisuudet pohjoisen ja etelän välillä. Hän uskoi Jokisaloon tavoin, että uudenlaisten haasteiden torjunta vaatii ennen kaikkea globaalien etelän valtioiden taloudellisten ongelmien ratkaisemista.⁷³ Lipponen alleviivasi, että Euroopan tulisi vastata islamin haasteeseen ja köyhyyttä pakeneviin siirtolaisiin humanisti, jotta Länsi-Euroopasta ei tulisi ”ylellisyyden keidasta köyhyyden ja toivottomuuden erämaassa”.⁷⁴

Euroopan integraatio ulkoisena ja sisäisenä imperialismina

Jos Lipponen ja Lindqvist olivat huolissaan, että Länsi-Eurooppa suhtautuisi välinpitämättömän passiivisesti maanosan ulkopuolisiin alueisiin, herätti EY:n integraatio myös uhkakuvia aktiivisen imperialistisesta maanosasta palauttamassa kolonialismin aikaista hegemoniaansa. Esimerkiksi Euroopan aatehistoriaa tutkinut Heikki Mikkeli pelkäsi, että integraation lopullisena päämääränä oli suvaitsevaisuuden ja erilaisuuden hyväksymisen sijaan Euroopan ylivalta.⁷⁵ Jussi Vähämäki puntaroi samansuuntaisesti, että esiin noussut ajatus yhteiseurooppalaisesta identiteetistä ja menneisyyden Euroopan projisoiminen nykyhetkeen saattaisivat palauttaa uskomuksen eurooppalaisuudesta ylivertaisena identiteettinä. Vähämäen odotushorisontissa ilmenikin kehityskulku, jossa myyttisen menneisyyden nostalgisoinnin kautta Euroopan imperialistinen historia tekisi paluun tulevaisuuteen. Toisaalta hän näki myös positiivisen identiteettikehityksen siemenen, jos eurooppalaiset havaitsisivat suuren kertomuksen mahtavasta Euroopasta vain tarinaksi ja eurooppalaisuus ymmärrettäisiin yhdeksi kulttuuriksi lukuisten joukossa.⁷⁶

Vilho Harle kirjoitti aiheesta Rauhantutkimus-lehteen. Hän uskoi Euroopan yhdentymiseen kohdistuvan uhan tulevan pikemminkin ”euro-nationalismin” kuin perinteisen kansallisuusaatteen suunnalta. Rauhantutkija tulkitsi, että EY:n integraatiotaipaleen tulevaisuuden taustalla oli ensimmäistä kertaa pyrkimys muodostaa eurooppalainen identiteetti sekä samalla luoda ulkopuolisista suurvalloista ja pakolaisista identiteetin uusi vihollinen. Lisääntyvän rasismin Harle arvioi olevan euronationalismin keskeinen elementti. Myös hänellä pelkona oli, että maanosan yhdentymiseen sisältyi ajatus eurooppalaisen kulttuurin paremmuudesta. Vaikka Harle korosti eurooppalaisen perinnön pohjautuvan erilaisuuden hyväksynnälle ja humanismille, niin hänen odotushorisontissaan koville ”taloudellisille, poliittisille ja sotilaallisille arvoille” perustuva euronationalismi tuli todennäköisesti tappamaan tämän paremman vaihtoehdon.⁷⁷

Aiemmin stagnaatioon ajautunut integraatiokehitys olikin saanut 1980-luvulla jälleen uutta virtaa.⁷⁸ Vuoden 1989 tapahtumat mahdollistivat sen, että eurooppalaiset kykenivät visioimaan uuden ja

yhtenäisen maanosan: Eurooppa toimi ihmisiä liikuttavana poliittisena konseptina.⁷⁹ Euroopan integraatiokehityksen vastustukseen on kuitenkin usein liittynyt huoli paikallisten identiteettien katoamisesta yhdentymisprosessin myötä.⁸⁰ Tätä samaa huolta heijastelivat useat tutkijoiden tulevaisuudenkuvat: pelättiin, että yhdentyminen hävittää maanosan monimuotoisuuden. Ulkoisen imperialismiin ohella uhkana nähtiin siis integraation sisäinen imperialismi. Esimerkiksi politiikan tutkija Kari Möttölä pohti Suomen Kuvalehden ”1992 – Näkyjä Euroopasta” -juttusarjassa, että moniarvoisuus oli Euroopan voima, joka tulisi säilyttää, eikä siirtyä suuriin homogeenisiin yksiköihin.⁸¹

Samoilla ajattelun taajuuksilla toimi myös kulttuuriantropologian professori Matti Sarmela. Hänen tulevaisuudenkuvansa oli kuitenkin uhkaavampi: Euroopan integraatio vyöryttäisi ”keskitetyn mannerkulttuurin” ympäri maanosaa ja samalla hajottaisi paikallisidentiteetit sekä kulttuurilliset ominaispiirteet. Odotushorisontissa ilmeni pahaenteinen skenaario, jossa vapauden hegemoniasta nousisi uusi ”kurinpidon ideologia” ja ylikansallisille rakenteille muodostuva eurooppalainen identiteetti. Näin paikallisyhteisöjen endogeeninen solidaarisuus häviäisi ja vapauden ideologian ylivalta johtaisi eurooppalaisen ihmisen individualisointiin: ”Uusi mannerkonsernien eurokulttuuri ei tule jatkamaan Euroopan eri kansojen henkistä perintöä. Se on pikemminkin oma ylikansallinen järjestelmänsä, sekin luodaan yhteismarkkinoille, eurokuluttajille”.⁸²

Helsingissä vuonna 1991 järjestetyt Historian päivät keskittyivät Eurooppaan. Päivillä sekä aatehistorioitsija Simo Knuutila että professori Kalervo Hovi korostivat maanosan kansojen ja kulttuurien erilaisuuden tärkeyttä myös vastaisuudessa. Esimerkiksi Knuutila arvioi EY:n jäävän lyhytaikaiseksi projektiksi, jos se haluaisi ”valaa eurooppalaisuuden yhteen muottiin”. Historioitsijan mukaan ei ollut suotavaa, että ideologioiden kaksinkamppailun jälkeen siirryttäisiin moniarvoisuuden ja suvaitsevaisuuden perinteestä yhden aatteen hegemoniaan, sillä ”[y]htä aikaa ristiriitainen ja suvaitsevainen eurooppalaisuus” oli ”yksilölle parempi ja turvallisempi kuin totalitääriäinen Eurooppa”.⁸³

Ei olekaan yllättävää, että kansantieteilijä Teppo Korhonen on esittänyt 1990-luvun alun suomalaisena ajankuvana uhkakuvat identiteetin menetyksestä Euroopan integraation puristuksessa ja ”pienen ihmisen musertumisesta ylikansallisten organisaatioiden sanelemien päätösten alle”, kuten Pertti Anttonen on Korhosen esittämää *zeitgeistia* kuvaillut.⁸⁴ On kuitenkin todettava, että myös vastakkaisia näkemyksiä integraation dynamiikasta ilmeni aineistossa. Esimerkiksi professori Heikki Ylikangas oli Historian päivillä sitä mieltä, että vaikka EY saattaisi johtaa ”liittoon, joka hyödyntää ulkolaitojaan ja jyrää vähemmistöjään”, ei hän pitänyt uhkakuvien juuri saavan tukea todellisuudesta, vaan uskoi integraation painottuvan taloudellisiin kysymyksiin.⁸⁵ Yleiseurooppalaisuuden puolesta puhunut sosiologi Jari Ehrnrooth sen sijaan epäili, että Suomessa esiintyvä skeptinen suhtautuminen ”paneurooppalaiseen kulttuuriin” ja eurooppalaiseen sivilisaatioon johtui osittain vanhan mantereen ”emokulttuurin” korkean sivistystason aiheuttamasta pelosta ja ahdistuksesta.⁸⁶

Esimerkit kuvastavat osittain niitä kamppailuja, joita suomalaisesta kansallisesta identiteetistä käytiin muutosten keskellä. Kansallisen identiteetin geopolitiittisia ulottuvuuksia tutkinut Sami Moisio on todennut, että muutokset johtivat poliittisen eliitin keskuudessa kahden uuden identiteettipoliittisen mielikuvan luomiseen jo ennen EU-jäsenyyshakemuksen jättämistä 1992. ”Lännettäjät” pyrkivät aktiivisesti esittämään unioniin suuntautumisen kotiin palaamisena: Suomen paikka oli aina ollut lännessä. Suurin osa edellä mainituista tutkijoista sijoittuu Moisioin jaottelussa kuitenkin kielteisesti integraatioon suhtautuneiden ”traditionalistien” joukkoon. Traditionalistit argumentoivat, että integraatio perustui

keskusjohtoiselle koneistolle, jossa periferiaan kuuluvat alueet menettävät ominaispiirteitään, ja he haastoivat lännettäjiä tavan tyypistää unioni koko maanosan synonyymiksi.⁸⁷

Sisäisen ja ulkoisen imperialismiin lisäksi Euroopan yhdentymisen herätti myös muita tulevaisuuden huolia. Kari Sulevo pohti useammassa kirjoituksessa, että EY:n pohjalta saattoi olla kehittymässä sekä uusi supervaltio että yleiseurooppalainen, markkinataloudelle ja demokratialle pohjautuva ”EY-ideologia”. Tällaisen tulevaisuuden esteenä hän näki kuitenkin lukuisia haasteita. Muuttoliikkeiden ja rasmin lisäksi Sulevon odotushorisontissa esteen uudelle ideologialle muodosti kehitys, jossa yhdentymisen pohjautuisi vain talouden tarpeille.⁸⁸ Uhkakuva vain taloudelle pohjautuvasta tulevaisuudesta Euroopasta olikin yleinen. Edellä mainittujen tulkintojen lisäksi EY-integraatiota kritisoitiin myös esimerkiksi ympäristöpolitiikan tutkija Jussi Raumolinin ja filosofi Georg Henrik von Wrightin toimesta siitä mistä unionia on myös myöhemmin kritisoitu: integraatio perustuu vain talouskasvun maksimoinnille ja yritysten eduille, eikä se ota huomioon ympäristöongelmia, ihmisten hyvinvointia tai eriarvoisuutta.⁸⁹ Seuraavaksi tarkastelen tarkemmin, millaisia tulevaisuuden uhkakuvia nämä ilmiöt herättivät tutkijoissa.

Köyhyys ja eriarvoisuus uuden Euroopan riesana?

Useat suomalaiset tutkijat näkivät Euroopan sisäisen eriarvoisuuden muodostavan ongelmia niin EY-integraation kuin koko maanosan tulevaisuudelle. Esimerkiksi EY:n aluepolitiikan suuntaviivoja pohtineet Joensuun yliopiston Heikki Eskelisen ja Turun Eurooppa-instituutin tutkijan Bo Forsströmin näkemys oli, että integraatiosta huolimatta uuden maanosan ominaispiirteisiin tulisi vastaisuudessakin kuulumaan merkittävä sisäinen erilaisuus, jossa kuitenkin alueiden välinen eriarvoisuus tulisi aiheuttamaan haasteita.⁹⁰ Jyrki Käkönen taas pelkäsi, että uusista uhkakuvista huolimatta huomio kiinnitettäisiin yhä ulkoisiin uhkiin ja resurssit suunnattaisiin asemien menettämisen estämiseen:

Yhteiskunnalliset voimavarat eivät enää riitä niin kutsutun hyvinvointivaltion luomiin suuriin tasa-arvoprojekteihin[...] – Eriarvoisuuden kasvu nostaa esiin uhkia, jotka kohdistuvat hallitseviin eliitteihin ja koko yhtenäisvaltion ja yhteiskunnan jatkuvuuteen. Edellä mainittu niukkuus lisää yhteiskunnassa sisäisiä uhkatekijöitä. Syrjäytyminen ja sosiaalisen turvallisuuden heikkeneminen synnyttävät väkivaltaa, joka helposti saa ilmaisunsa rotuvihassa[.]⁹¹

Suomen Akatemian tutkijan Matti Heikkilän tulevaisuudenkuvassa 1980-luvun aikana kasvanut köyhyys oli Maastrichtin sopimusta ja yhteismarkkinoita lähestyttäessä muodostamassa ”kiusallisen koetinkiven” Länsi-Euroopalle. Heikkilä pohti kesällä 1989, että yhteismarkkinaprojektin uhkana oli köyhän periferian ja rikkaan keskustan välisen kuilun syveneminen sekä yhteiskunnalliset ongelmat, jotka syntyisivät köyhien reuna-alueiden asukkaiden muuttaessa työn perässä länteen työvoiman liikkuvuuden vapautumisen jälkeen.⁹² Eräänä keskeisenä tulevaisuuden huolena oli integraation institutionaalisen muodon pohjautuminen periferian ja ytimen välisten erojen vakiinnuttamiseen. Ajatus kumpusi muun muassa EY:n komission tuolloisen puheenjohtajan Jacques Delorsin kaavailemasta vaihtelevan

geometrian integraatioperiaatteesta, jossa valtiot voisivat päättää mihin integraation osiin he osallistuisivat.⁹³

Perti Joenniemi ja Vilho Harle pitivät Delorsin suunnitelman kaltaisia ”keskustan ja periferian kastijaon institutionaalistamiseen [sic]” tähtääviä suunnitelmia vain maanosan eriarvoisuutta lisäävinä rakennelmina. Harlen odotushorisontin huolet vauraan ytimen ylivallasta, päätöksenteon keskittymisestä ja suurvaltojen sanelupolitiikasta olivat osa maanosan moninaisuuden katoamisen pelkoa. Hän pitikin vartenotettavana vaihtoehtona, että uudessa Euroopassa ideologisen kahtiajaon saattaisi eriarvoisuuden myötä korvata ”rikkaiden ja köyhien, vahvojen ja heikkojen” konflikti: ”Jos periferia ei pääse mukaan kehitykseen, sen rationaalisin vaihtoehto voi olla ’sota’ rikkaita vastaan, sota, jossa rikkaiden on pakko valloittaa, mutta samalla integroida periferia itseensä.”⁹⁴

Sosiologi Pekka Kosonen arvioi puolestaan yhdentymisen tulevaisuuden mielenkiintoisimman mahdollisuuden olevan laajamittainen yleiseurooppalainen integraatio, mutta hänelle todennäköisimmältä näytti kuitenkin uusliberaali, ”puhdas sisämarkkinaprojekti”, jossa integraation pääpaino olisi markkinoiden vapauttamisessa. Yhdentymisen dynamiikan Kosonen uskoikin johtavan haasteisiin muun muassa tehokkuuden ja sosiaaliturvan yhteensopivuuden välillä, kun vapaiden markkinoiden paineesta yritykset siirtyisivät kustannusten säästämiseksi alemman sosiaaliturvatason maihin. Kososen odotushorisontissa integraatio tuli aiheuttamaan paineita kattaville hyvinvointivaltioille.⁹⁵ Myös monipuolisesti Euroopan tulevaisuuden ongelmia käsitellyt Sulevo tarttui teksteissään haasteisiin, joita eriarvoisuus tulisi mahdollisesti aiheuttamaan. Sulevon mielestä ”EY-optimismiin” pohjautuva keskustelu oli vinoutunut ja salasi merkittävän määrän vartenotettavia uhkakuvia. Hän argumentoi, että EY:n sisäiset ja alati kasvavat varallisuuserot sekä periferian sosiaaliset ongelmat muodostivat vakavan haasteen yhdentymisen tulevaisuudelle. Sulevo piti ilmeisenä, että integraatio oli pohjautunut liialti keskuksen ehdoille ja taloudellisille motiiveille, jolloin samalla oli sivuutettu jo todelliset tiedossa olevat ihmisten ongelmat.⁹⁶

Ekologiset uhkakuvat

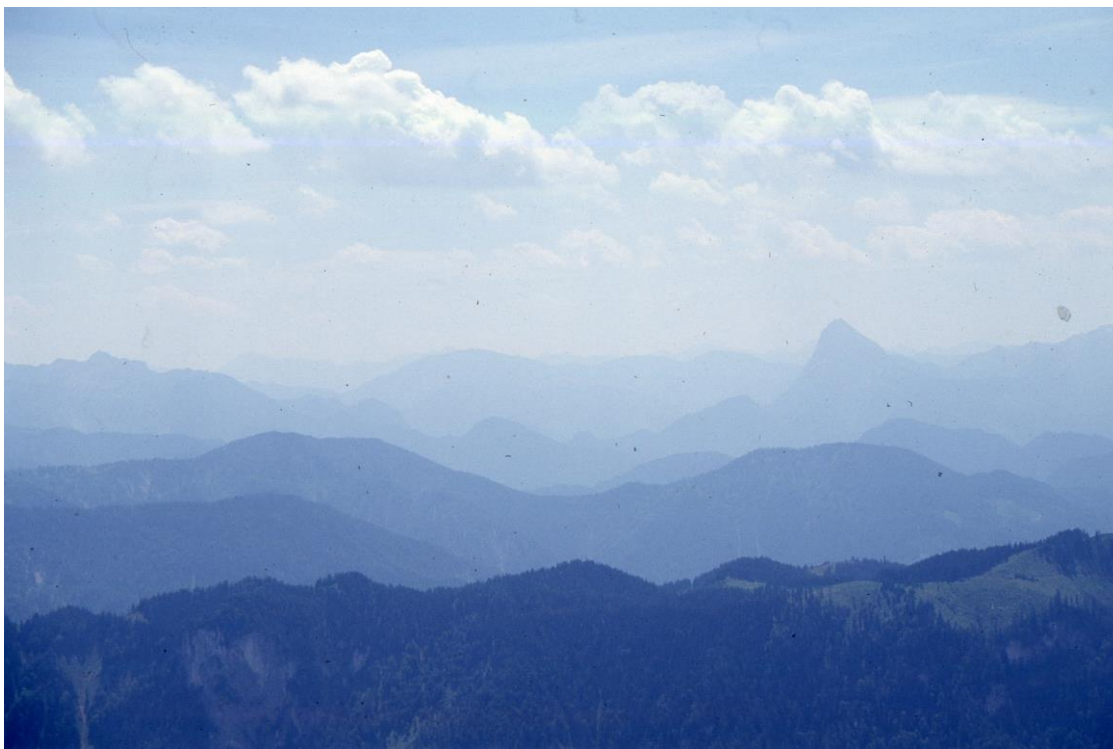
Edellä on jo käynyt ilmi, että ympäristön tulevaisuus herätti monissa aikalaisissa huolta. Ympäristöliikkeet olivat 1970 ja 1980-lukujen aikana lisänneet suosiotaan Euroopassa,⁹⁷ ja 1980-luvun loppuun tultaessa ympäristökysymykset olivat nousseet vahvasti julkisen keskusteluun.⁹⁸ Tutkimusaineistoissa oli lukuisia kirjoituksia ympäristöongelmista tulevaisuuden merkittävimpinä haasteina. Ennen kaikkea tutkijoiden kirjoitukset tarkastelivat ympäristöongelmia globaalina mittakaavana haasteena, ja aiheesta kirjoittivat niin politiikan-, ympäristön- kuin kulttuurintutkijat. Kansainvälisen politiikan tutkija Alpo Rusi arvioi turvallisuusajattelun hierarkiassa tapahtuvan laadullisen muutoksen, jolloin ”ekokatastrofin uhka” tulisi hallitsemaan globaaleja uhkakuvia samalla tavalla kuin ydinsota hallitsi niitä aiemmin.⁹⁹ Ilmatieteen laitoksen osastopäällikkö, professori Antti Kulmala ei maaliskuussa 1989 nähnyt ihmiskunnalle muuta vaihtoehtoa kuin kaikkien kasvihuonepäästöjen säätely, ja emeritusprofessori U.B. Lindström esitti useammassa tekstissä syvää huolta maapallon ekologisesta tilasta peläten ympäristökriisin yhä pahenevan ja päätöksenteon tilanteen pelastamiseksi takkuavan.¹⁰⁰ Meteorologian professori Eero Holopainen puolestaan piti ”kasvihuoneilmion voimistumista” vakavimpana ympäristöongelmista,¹⁰¹ ja

vuosikymmeniä ilmastonmuutoksesta varoittanut meteorologi Juhani Rinne¹⁰² arvioi pessimistisesti, ettei ihmiskunta todennäköisesti pystyisi pysäyttämään kasvihuoneilmiötä ja vähentämään päästöjä.¹⁰³

Toisaalta ekologiset kysymykset nähtiin usein myös Euroopan tulevaisuuden kynnyksikysymyksenä. Muun muassa kansainvälisen ympäristöpolitiikan tutkija Tapani Vaahtoranta painotti, että ylikansallisen yhteistyön lisääminen maanosan ympäristöhaasteiden voittamiseksi oli väistämätöntä. Vaahtorannan tulevaisuudenkuva oli kylläkin optimistinen, sillä hän uskoi poliittisen yhteistyön olevan yleiseurooppalaisen ympäristöpolitiikan saralla aiempaa helpompaa maanosan kahtiajaon päätyttyä.¹⁰⁴ Kovin monen muun teksteissä ei vastaavaa luottavaisuutta ollut havaittavissa. Esimerkiksi Sulevo pohti, että suurimman ongelman integraation dynamiikan ja EY-ideologian tulevaisuudessa muodosti ympäristöongelmat – erityisesti jos yhteismarkkinoiden myötä talouskasvu asetettaisiin etusijalle.¹⁰⁵ Myös metsätieteilijä Erkki Lähteellä oli pessimistinen käsitys Euroopan ja Suomen luonnon tulevaisuudesta: ”Valitettavan todennäköistä on, että jatkamme nykyistä menoa. Samalla kuljemme yhä syvemmälle ekokatastrofiin.”¹⁰⁶ Jari Ehrnrooth projisoi vielä uhkaavamman sekä poeettisen tulevaisuudenkuvan Suomen Kuvalehdessä. Hän uskoi ihmisten joutuvan alistumaan vääjämättömään tilanteeseen, jossa 2000-luvun eurooppalainen ihminen kokisi ”lajin puhdistuksen” ja ”suuren etuoikeuksien peruutuksen”. Ehrnroothin odotushorisontissa tulevaisuus näytti ”teollisuuden voittokulun” myötä väistämättömältä: ”Jotain vääjämätöntä ja pakottavan varteenotettavaa on ilmestynyt aikaisemmin niin joustavaan ja järkipärisesti muotoiltavissa olleeseen tulevaisuutemme. Paras ystävämme talutti meidät vuorelle, josta avautuu näköala lajimme kuolemaan asti”.¹⁰⁷

Myös ympäristöpakolaisuus nähtiin jo kolmekymmentä vuotta sitten ”tulevien päivien pulmana”.¹⁰⁸ Muun muassa Jyrki Kähkönen pohti kasvihuoneilmiön myötä olevan ”odotettavissa, että historian laajimmat väestömuutot ovat vasta edessä – – vaikka pahimmat ennusteet jäisivät vain pelon utopioiksi.” Kähkönen oli myös ympäristöongelmien kohdalla huolissaan siitä, ettei resursseja kohdennettaisi juurisyihin, vaan voimavarat käytetään esimerkiksi varautumaan aseellisesti ympäristökatastrofeja seuraaviin konflikteihin.¹⁰⁹ Lainaten tunnettua luonnonsuojelijaa Norman Myersia myös Rusi korosti, miten tehokas ympäristöpolitiikka olisi tärkein keino estää valtavat väestölliset muutokset.¹¹⁰

Ekologiset uhkakuvat herättivät Vaahtorannan ohella yksittäisiä toiveikkaita visioita tulevaisuudesta. Esimerkiksi Rusi uskoi uusien uhkien yhdistävän Euroopan valtioita, kun aiemmat uhkakuvat olivat lisänneet vastakkainasettelua.¹¹¹ Suomen Kuvalehti taas pohti viimeisessä pääkirjoituksessa 1989, että tulevan vuosikymmenen Eurooppa saattaisi valtioiden välisen yhteistyön lisääntyessä olla ”Vihreä Eurooppa”.¹¹² Vaikka siis ympäristökysymykset poikkeuksetta nähtiin keskeisenä tulevaisuuden haasteena, oli ratkaisujen osalta havaittavissa myös optimismia, vaikka positiiviset tulevaisuudenkuvat olivat poikkeuksia.

Jossakin päin Itä-Eurooppaa 1990. Kuva: Wikimedia Commons / fdecomite. [CC-BY 2.0](https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/).

Kylmän sodan loppu eli miksi historia ei päättynytkään

16

Kesäkuussa 2019 toimittaja ja tietokirjailija Heikki Aittokoski kirjoitti laajalti kiitellyn esseen kylmän sodan päättymistä seuranneen kehitysoptimismien lopusta. Esseen argumentti oli, että vuodesta 1989 käynnistyi tulevaisuudenuskon sävyttämä ”pitkä 1990-luku”, jolloin ”melkein koko Eurooppa” vaikutti kulkevan ”peruuttamattomasti parempaan suuntaan”. Vaikka esseessään Aittokoski myönsi, ettei maanosalla ollut ”paratiisi” pitkän 1990-luvun alussa, oli kirjoituksen ydin menneen toiveikkouden nostalgisoinnissa. Pitkä vuosikymmen tuli Aittokosken mukaan päätökseen viimeistään vuoden 2008 talouskriisin myötä, ja sitä seuranneen vuosikymmenen aikana Euroopan kriisit asettivat liberaalin demokratian uhan alaiseksi.¹¹³ Kertomukset vuoden 1989 jälkeisestä ajasta ajanjaksona, jolloin ihmisillä oli usko liberalismiin ja demokratian voittokulkuun pitivät eittämättä jossain määrin paikkansa. Kuten todettua, olen toisaalla vuosien 1989–1991 välisiä suomalaisia tulevaisuudenkuvia tutkiessani tullut siihen johtopäätökseen, että usein aikalaiset korostivat muutosten johtavan myönteiseen kehitykseen. Monet luottivat paremman Euroopan olevan mahdollinen.¹¹⁴

Tämän artikkelin valossa väitän kuitenkin, että myöhemmät kertomukset ja tulkinnat jopa naiivin optimistisesta suhtautumisesta maanosan tulevaisuuteen ovat monilta osin virheellisiä, eivätkä ne kokonaan vastaa varsinaisia odotushorisontteja. Myös Jan-Werner Müller on korostanut, että vuoden 1989 ja 1990-luvun alun kuvaaminen liberalismien voitonriemun hetkenä ei täysin kuvaa todellista ajankuvaa.¹¹⁵ Suomalaiset tutkijat eivät toki suhtautuneet tulevaisuuteen esimerkiksi politiikan tutkija John Mearsheimerin äärimmäisellä pessimistisyydellä. Mearsheimer argumentoi laajan debatin synnyttäneessä artikkelissaan vuonna 1990, että kylmän sodan päättymisen johtaisi laajojen aseellisten konfliktien lisääntymiseen Euroopassa.¹¹⁶ Mittavien väkivaltaisten kriisien sijaan haasteet nähtiin muualla.

Ivan Krastev on nostanut 2010-luvun pakolaiskriisin Fukuyaman ”historian loppu” -teesin kumoajaksi. Samalla hän kritisoi muuttoliikkeiden puuttumista kollegansa kolmen vuosikymmenen takaisesta tulevaisuudenkuvasta. Fukuyaman tarinaa vastaan Krastev asettaa toisen politiikan tutkijan Ken Jowittin 1990-luvun alun vision.¹¹⁷ Toisin kuin Fukuyama ja monet muut, Jowitt näki kylmän sodan päättymisen tulivuoren purkauksena. Purkauksena, joka kylvää siemenet ”uudelle maailman epäjärjestykselle”. Järjestykselle, jossa vakauden sijaan luonteenomaista olisi etnisten ja uskonnollisten identiteettien paluu sekä epäyhtenäiset yhteiskunnalliset järjestelmät. Jowitt ennusti, että tulevaisuudessa köyhistä maista nousee uusia kehitykseen pettyneitä ”raivon liikkeitä”.¹¹⁸

Muuttoliikkeet sekä kansallisuuksien, etnisyyksien ja kulttuurien väliset konfliktit olivat vahvasti esillä suomalaisten tutkijoiden tulevaisuudenkuviissa vuosina 1989–1991. Fukuyaman teesiä käsitelleessä kirjoituksessaan historiantutkija Eino Jutikkala nosti maanosan tulevaisuuden todennäköisinä uhkina esille sekä nationalismin että siirtolaisten ja eurooppalaisten väliset kiistat: ”[E]i ole kaukana sellainen tulevaisuudenkuva, jossa jokapäivän [sic] uutisia ovat veriset taistelut aasialais-afrikkalaisten tulokkaiden ja eurooppalaisten rasistien välillä. Yhteiskunta ei olisi liberaalis-demokraattinen eikä juuri historiatoonkaan”.¹¹⁹ Jälleen kerran muuttoliikkeet ja niiden lieveilmiöt nousivat päällimmäiseksi uhkakuvaksi. Näiden lisäksi odotushorisontissa ilmenevät uuden Euroopan haasteet kytkeytyivät maanosan integraation dynamiikkaan, köyhyyteen ja sosiaalisiin ongelmiin sekä ekologisiin uuhkiin. Jos Suomen kylmän sodan päättymisen jälkeiset geo- ja identiteettipoliittiset uhat nähtiin tulevan yhä idästä,¹²⁰ vaikuttaa siltä, että koko Euroopan tulevaisuuden pulmat koettiin muotoutuvan eri aineksista. Joka tapauksessa Rauhantutkimus-lehden päätoimittaja Raija-Leena Punamäki kiteytti nähdäkseen monen aikalaisen ajattelutavan tulevaisuudesta: maanosan tapahtumat vihjasivat ”pikemminkin siihen, että historia on vasta alkamassa”.¹²¹

Menneet uhkakuvat ja Euroopan nykytila

Miksi on tärkeää tunnistaa kylmän sodan lopun jälkeistä kehitysoptimismia korostavien menneisyyskäsitysten puutteellisuus? Mikä merkitys on sillä, että uhkakuvissa ilmeni monia nyky-Euroopan vaikeuksia? Onko tämä vain jälkiviisastelua? Viimeistään 2010-luvulla olemme saaneet huomata, että useat murrosvuosina esitetyt visiot Euroopan tulevaisuuden ongelmista ovat käyneet toteen. Ilmastonmuutos on muuttunut kolmenkymmenen vuoden takaisista uhkakuvista aikamme ensisijaiseksi haasteeksi. Massamuuttoliikkeet ovat yksi tämän vuosikymmenen Eurooppaa määrittäviä ilmiöitä, ja Välimerellä hukkuneet pakolaiset ja EU:n toimeettomuus kuvastavat juuri sellaista linnaketta, jollaiseksi monet pelkäsivät maanosan kehittyvän. Juurisyiden sijaan resursseja on kohdennettu muurien rakentamiseen.

Terrori-iskujen sarja on koetellut yhteiskuntien yhtenäisyyttä, ja äärioikeistolaiset liikkeet ovat lisänneet suosiotaan useimmissa valtioissa. Taloudelliset ongelmat sekä pettymys globalisaatioon on usein nähty oikeistopopulististen puolueiden menestyksen syynä. Itäinen Keski-Eurooppa ei ole missään vaiheessa saavuttanut lännen vaurauden tasoa – liberalismi ja markkinatalous eivät lunastaneet 1990-luvun alun lupaustaan. Kuten Krastev on korostanut, Itä-Euroopan nationalismi liittyy erottamattomasti myös vuoden 1989 jälkeiseen länteen suuntautuvaan maastamuuttoon, joka on entisestään heikentänyt alueen

vaurautta.¹²² Etelä-pohjois-akselilla Euroopan talous- ja rahaliittoa ja sen tiukkaa raha- ja finanssipoliittista kehystä voidaan puolestaan tulkita keskuksen ja periferian välisen eriarvoisuuden institutionalisoimisena, sekä yhteistyön vaalimisen sijaan vastakkainasettelun vahvistamisena.¹²³ Menneet uhkakuvat auttavat meitä ymmärtämään, että nykypäivän haasteet eivät ilmestyneet historiattomasti, vaan 2010-luvun kriisien ääriiviivat näkyivät odotushorisontissa jo kolmekymmentä vuotta sitten.

Menneiden uhkakuvien realisoitumien antaa ajattelemisen aihetta myös nykyhetken tulevaisuudenkuviin, kun maanosamme hauras tila nostaa esille mitä moninaisimpia pelkoja tulevaisuudesta. Meidän on syytä muistaa, että myös nykyiset uhkakuvat rasismien ja totalitarismin noususta, ilmastonmuutoksen aiheuttamien ympäristökatastrofien ja pakolaisten määrän lisääntymisestä, suvaitsevaisuuden häviämisestä ja Eurooppa-projektin päättymisestä voivat realisoitua. Toisaalta tulevaisuusajattelun historia osoittaa myös, että nykyisyyttä seuraava tila ei ole ennalta määrätty, vaan kamppailut tulevaisuudesta käydään kussakin historiallisessa kontekstissa. Nykyhetken pessimistiset tulevaisuudenkuvat eivät realisoitu väistämättä, ja voimme omilla tahoillamme toimia ei-toivottavia kehityskulkuja vastaan. Huomaamme myös, että oman aikamme pelot Euroopan tulevaisuudesta eivät ole ainutkertaisia, vaan monella tapaa samat kysymykset askarruttivat myös kylmän sodan lopulla. Kiteyttäen: tutkimalla historiallisia tulevaisuus- ja uhkakuvia, edistämme ymmärrystämme yhteiskuntiemme historiallis-ajallisesta luonteesta.

Mennyt tulevaisuus nousee ajankohtaiseksi käännekohtissa. Kuten Jenny Andersson on Koselleckia mukaillen huomauttanut, tulevaisuus palaa kriisien aikoina, sillä juuri kriisit tekevät tulevaisuudesta tärkeän.¹²⁴ Ei olekaan yllättävää, että tulevaisuusajattelun historia on tehnyt paluun 2010-luvulla, tai että professori Erkki Kouri kirjoitti 1990 Helsingin Sanomiin, miten murrosvaiheen innoittamana historioitsijat suuntasivat katseensa menneisiin tulevaisuuksiin.¹²⁵ Historiantutkimuksessa olisikin tärkeää enenevässä määrin pohtia kylmän sodan lopun aatehistoriallista ulottuvuutta ja aikalaisten suhtautumista historialliseen aikaan. Näin erityisesti, jos hyväksymme historioitsija David Engermanin argumentin kylmästä sodasta ensisijaisesti universaalien kehitykseen vetoavien ideologioiden kamppailuna,¹²⁶ tai kelpuutamme François Hartog'n teesin eurooppalaisen ihmisen ajan järjestyksen murroksesta. Edellä esitetyt käsitykset tulevaisuuden haasteista eivät varmasti olleet ainoat uhkakuvat ideologioiden kamppailun päättyessä. Ymmärryksemme rakentaminen menneisyyden ajattelutavoista on syytä aloittaa perusteista, ja tutkijoiden ajattelun hahmottaminen on erinomainen paikka peruskiven muuraamiseen.

Leopold von Ranke, yksi modernin historiantutkimuksen perustajista, on tunnetusti todennut, että historioitsijan tehtävänä ei ole toimia tuomarina, vaan osoittaa *mitä todella tapahtui*.¹²⁷ Sen tarkemmin rankelaisen historianfilosofian mielekkyyteen syventymättä, on todettava, että menneitä käsityksiä tulevaisuuden uhista tutkivan historioitsijan on haastavaa sopeutua Ranken maksimiin. Miksi emme kyetneet estämään nykypäivän Euroopan ongelmien toteutumista, jos ne olivat jo kolmekymmentä vuotta sitten näkyvissä? Jo osoittamalla *mitä todella ajateltiin*, altistun asemaan, jossa mennyttä on vaikeaa olla kyseenalaistamatta, jos ei täysin tuomitsematta. Koska yhteiskuntiemme tulee myös oppia historiastaan, on kyseenalaistaminen välttämätöntä. Jos emme halua, että nykyhetken uhkakuvamme käyvät toteen, on meidän menneisyyden lisäksi opittava myös menneisyyden tulevaisuuksista.

Lähteet

Alkuperäislähteet

Aikakauslehdet ja tieteelliset jurnaalit

Kanava	1989–1991
Politiikka	1989–1991
Rauhantutkimus	1989–1991
Sosiologia	1989–1991
Suomen Kuvalehti (SK)	1989–1991
Tiede ja edistys	1989–1991
Ulkopolitiikka	1989–1991
Ydin	1989–1991

Sanomalehdet

Helsingin Sanomat (HS)	1989–1991
------------------------	-----------

Aikalaiskirjallisuus

19

Borg Olavi. ”Vihreät – Vihreä liike politiikassa.”. Teoksessa *Ympäristökysymys. Ympäristöuhkien haaste yhteiskunnalle*. Toim. Ilmo Massa ja Rauno Sairinen. Gaudeamus, Helsinki 1991.

Donner Jörn, Häikiö Martti. *Suomi-kuva vuonna nolla*. WSOY, Helsinki 1990.

Fukuyama Francis. ”The End of History?”. *The National Interest* 16 (1989:Kesä), 3–18.

Harle Vilho, Sivonen Pekka. *Europe in Transition. Politics and Nuclear Security*. Pinter Publishers Limited, Lontoo 1989.

Huntington Samuel P. ”The Clash of Civilizations?”. *Foreign Affairs* 72 (1993:3), 22-49.
<https://doi.org/10.2307/20045621>

Iivonen Jyrki, Antola Esko. *Eurooppa nyt!* Otava, Helsinki 1990.

Jowitt Ken. ”After Leninism: The New World Disorder”. *The Journal of Democracy* 2 (1991:1), 11-20.
<https://doi.org/10.1353/jod.1991.0007>

Jowitt Ken. *The New World Disorder: The Leninist Extinction*. University of California Press, Berkeley 1992.

Korhonen Teppo. ”Saatteeksi”. Teoksessa *Mitä on suomalaisuus?* Toim. Teppo Korhonen. Suomen Antropologinen Seura, Helsinki 1993.

Mathews Jessica Tuchman. ”Redefining Security”. *Foreign Affairs* 68 (1989:2), 162-177.
<https://doi.org/10.2307/20043906>

Mearsheimer John J. "Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War". *International Security* 15 (1990:1), 5–56. <https://doi.org/10.2307/2538981>

Rusi Alpo. *After the Cold War. Europe's New Political Architecture*. Institute for East-West Security Studies, New York 1991.

Starke Linda. *Signs of Hope. Working Towards Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford 1990.

Wæver Ole, Buzan Barry, Kelstrup Morten ja Lemaitre Pierre. *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*. St. Martin's Press, New York 1993.

Tutkimuskirjallisuus

Amadae Sonja, Aaltonen Henri. "Kansallismielisten populistien haaste keskustaoikeistolle ja kolme kysymystä Euroopan liberaaleille". Teoksessa *Vapiseva Eurooppa. Mitä seuraa eurooppalaisen politiikan kaaoksesta?* Toim. Antti Ronkainen ja Juri Mykkänen. Vastapaino, Tampere 2019.

Andersson Jenny. "The Great Future Debate and the Struggle for the World". *The American Historical Review* 117 (2012:5), 1411–1430. <https://doi.org/10.1093/ahr/117.5.1411>

Andersson Jenny. *The future of the world: Futurology, futurists and the struggle for the post-Cold War world*. Oxford University Press, Oxford 2018.

Anttonen Pertti. "Myyttiset uhkakuvat ja puolustuseetos Suomen ja suomalaisuuden konstitutioidinnissa". *Elektroloristi* 3 (1996:2). <https://doi.org/10.30666/elore.78203>

Aunesluoma Juhana, Mitzner Veera, Kekseliäs ja Ketterä. Suomen ulkopolitiikan nopeat suunnanmuutokset kylmän sodan päättyessä. Teoksessa *Utopia ulkopolitiikassa. Sarja visioita Suomen asemasta*. Toim. Ville Sinkkonen ja Henri Vogt. Ulkoasiainministeriön julkaisuja, Helsinki 2014.

Aunesluoma Juhana. *Vapaakaupan tiellä: Suomen kauppa- ja integraatiopolitiikka maailmansodista EU-aikaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.

Autio Sari, Katalin Miklóssy. *Reassessing Cold War Europe*. Routledge, Lontoo 2010.

Bevir Mark. *The Logic of the History of Ideas*. Cambridge University Press, Cambridge 1999.

Blomberg Jaakko. *Vakauden kaipuu. Kylmän sodan loppu ja Suomi*. WSOY, Helsinki 2011.

Bozo Frédéric, Rey Marie-Pierre, Ludlow N. Piers, Nuti Leopoldo. *Europe and the end of the Cold War: A reappraisal*. Routledge, Abingdon 2008.

Bozo Frédéric. *Mitterrand, the End of the Cold War, and German Unification*. Berghahn Books, New York 2009.

Browning Christopher S. "Coming Home or Moving? 'Westernizing' Narratives in Finnish Foreign Policy and the Reinterpretation of Past Identities". *Cooperation and Conflict* 37 (2002:1), 47–72. <https://doi.org/10.1177/0010836702037001691>

Bugge Peter. “‘Shatter Zones’: The Creation and Re-creation of Europe’s East”. Teoksessa *Ideas of Europe since 1914. The Legacy of the First World War*. Toim. Menno Spiering & Michael Wintle. Palgrave Macmillan, New York 2002. https://doi.org/10.1057/9781403918437_4

Buzan Barry, Weaver Ole. *Regions and Powers. The Structure of International Security*. Cambridge University Press, Cambridge 2003. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491252>

Buzan Barry. “Rethinking Security after the Cold War”. *Cooperation and Conflict* 32 (1997:1), 1-34.

Dinan Desmond. *Europe Recast: A History of European Union*. Red Globe Press, Lontoo 2014. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-43645-0>

Doherty Brian. *Ideas and actions in the green movement*. Routledge, Lontoo 2002.

Engerman David C. ”Ideology and the origins of the Cold War, 1917–1962”. Teoksessa *Cambridge History of the Cold War. Volume 1: Beginnings*. Toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad. Cambridge University Press, Cambridge 2010. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521837194.003>

Fetzer Joel S., Soper J. Christopher. *Muslims and the state in Britain, France and Germany*. Cambridge, Cambridge University Press 2005. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790973>

Flynn Gregory, Farrel Henry. Piercing Together the Democratic Peace: The CSCE, Norms and the Construction of Security in Post-Cold War Europe. *International Organization* 53 (1999:3), 505–535. <https://doi.org/10.1162/002081899550977>

Forsberg Tuomas, Pursiainen Christer, Lintonen Raimo, Visuri Pekka. *Suomi ja kriisit*. Gaudeamus, Helsinki 2003.

Haftendorn Helga. “The Unification of Germany, 1985-1991”. Teoksessa *The Cambridge History of Cold War. Volume 3: Endings*. Toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad. Cambridge University Press, Cambridge 2010. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521837217.017>

Hakoniemi Elina, Kärriylä Ilkka, Silvan Kristiina, Taavetti Riikka. *Menneet tulevaisuudet. Ajankohhta: Poliittisen historian vuosikirja 2018*. Turun ja Helsingin yliopistojen poliittisen historian oppiaineiden vuosikirja 2018.

Harle Vilho, Moisio Sami. *Missä on suomi? Kansallisen identiteettipolitiikan historia ja geopolitiikka*. Vastapaino, Tampere 2003.

Hartog Francois. *Regimes of historicity: presentism and experiences of time*. Columbia University Press, New York 2015. <https://doi.org/10.7312/hart16376>

Heikkilä Pauli. *Tasavalta vai tasapaino? : suomalaiset keskustelut Paneuroopan ja Uuden Euroopan yhdyntymissuunnitelmista 1923-1944*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2017.

Hyrkkänen Markku. *Aatehistorian mieli*. Vastapaino, Tampere 2002.

Hämäläinen, Unto. *Rupatellen Eurooppaan. Euroklubin historia*. Gummerus, Jyväskylä 2009.

Kölliker Alkuin, *Flexibility and European Unification. The Logic of Differentiated Integration*. Rowman & Littlefield Publishers, Oxford 2006.

Koselleck Reinhart. *Futures past: on the semantics of historical time*. The MIT Press, Cambridge 1985.

Krastev Ivan. ”Pakolaiskriisi eli miksi historia ei päättynytään”. Teoksessa *Vapiseva Eurooppa. Mitä seuraa eurooppalaisen politiikan kaaoksesta?* Toim. Antti Ronkkainen ja Juri Mykkänen. Vastapaino, Tampere 2019.

Krastev Ivan. *After Europe*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2017. <https://doi.org/10.9783/9780812294262>

Kunelius Risto, Noppari Elina, Reunanen Esa. *Media vallan verkoissa*. Tampereen yliopistopaino, Tampere 2010.

Leffler Melvyn P., Westad Odd Arne. *The Cambridge history of the Cold War: Vol. 3, Endings*. Cambridge University Press, Cambridge 2010. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521837194>

Leuffen Dirk, Rittberger Berthold, Schimmelfennig Frank. *Differentiated integration: explaining variation in the European Union*. Palgrave Macmillan, Basingstoke 2013. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-28501-0>

Lévesque Jacques. ”The East European revolutions of 1989”. Teoksessa *The Cambridge History of Cold War. Volume 3: Endings*. Toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad. Cambridge University Press, Cambridge 2010. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521837217.016>

Limnell Jarno. *Suomen uhkakuva politiikka 2000-luvun alussa*. Maanpuolustuskorkeakoulun väitöskirja, Helsinki 2009.

Männikkö Matti. ”Mennyt tulevaisuus tutkimuskohteena: tulevaisuusajattelun historian metodologista tarkastelua.” Teoksessa *Työkalut riviin. Näkökulmia yleisen historian tutkimusmenetelmiin*. Toim. Eero Kuparinen. Turun yliopisto 1997.

Mazower Mark. *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*. Vintage Books, New York 2000.

McLaren Lauren M. “Opposition to European integration and fear of loss of national identity: Debunking a basic assumption regarding hostility to the integration project”. *European Journal of Political Research* 43 (2004:3), 895-911. <https://doi.org/10.1111/j.0304-4130.2004.00179.x>

Miettinen Timo. ”Liberalismin kriisi ja eurooppalaisen talouspolitiikan tulevaisuus”. Teoksessa *Vapiseva Eurooppa. Mitä seuraa eurooppalaisen politiikan kaaoksesta?* Toim. Antti Ronkkainen ja Juri Mykkänen. Vastapaino, Tampere 2019.

Mikkeli Heikki, *Europe as an idea and an identity*. Palgrave Macmillan, Lontoo 1998. <https://doi.org/10.1057/9780333995419>

Moisio Sami. ”Finland, geopolitical image of threat and the post-Cold War confusion”. *Geopolitics* 3 (1998a:3), 104–124. <https://doi.org/10.1080/14650049808407630>

Moisio Sami. ”Geopoliittinen imagologia ja uhkakuvarakennelmat: 1990-luvun turvallisuuspoliittiset selonteot käytännöllisenä geopolitiikkana”. *Kosmopolis* 28 (1998b:3), 5–32.

Moisio Sami. *Geopoliittinen kamppailu Suomen EU-jäsenyydestä*. Turun yliopisto, Turku 2003.

Müller Jan-Werner. "The Cold War and the intellectual history of the late twentieth century". Teoksessa *The Cambridge History of Cold War. Volume 3: Endings*. Toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad. Cambridge University Press, Cambridge 2010. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521837217.002>

Nielsen Jørgen S., Otterbeck Jonas. *Muslims in Western Europe*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2015.

Peters Hans. "Scientists as public experts". Teoksessa *Handbook of Public Communication of Science and Technology*. Toim. Massimiano Bucchi ja Brian Trench. Routledge, New York 2008.

Ranke Leopold von. "Preface: Histories of the Latin and Germanic Nations from 1494-1514". Teoksessa *The Varieties of History*. Toim. Fritz Stern. Macmillan, Lontoo 1970.

Rinne Juhani. "Kuinka te saatoitte?". *Tieteessä tapahtuu* 25 (2007:4), 43–50.

Rubin Anita. "Tulevaisuudenkuvat ja identiteetin rakentuminen myöhäismodernissa". Teoksessa *Tulevaisuudentutkimus. Perusteet ja sovellutukset*. Toim. Matti Kamppinen, Osmo Kuusi ja Sari Söderlund. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2002.

Sarotte Elise 1989. *The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton University Press, New Jersey 2009.

Skinner Quentin. *Visions of Politics. Volume 1: Regarding Method*. Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Stråth Bo. "A European Identity. To the Historical Limits of a Concept". *European Journal of Social Theory* 5 (2002:4), 387-401. <https://doi.org/10.1177/136843102760513965>

Streeck Wolfgang. "Small-State Nostalgia? The Currency Union, Germany, and Europe: A Reply to Jürgen Habermas". *Constellations* 21 (2014:2), 213–221. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12083>

Suhonen Pertti. *Mediat, me ja ympäristö*. Hanki ja jää, Helsinki 1994.

Uutela Marjo, *Operaatio Pax. Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat ja Saksan kysymys Suomen ulkopoliitikassa 1987-1990*. Helsingin yliopiston valtiotieteellisen tiedekunnan väitöskirja, Helsinki 2018.

Väliverronen Esa. "Popularisers, Interpreters, Advocates, Managers and Critics. Framing Science and Scientists in the Media". *Nordicom Review* 22 (2001:2), 39–48. <https://doi.org/10.1515/nor-2017-0353>

Väliverronen Esa. *Julkisen tiede*. Vastapaino, Tampere 2016.

Väliverronen Esa. *Ympäristöuhkan anatomia*. Vastapaino, Tampere 1996.

Vares Vesa, Siltala Sakari. *Sanan ja kuvan vuosisata. Suomen Kuvalehti 1916-2016*. Otava, Helsinki 2016.

Wahlsten Johan. *Maanosa murroksessa. Suomalaisia tulevaisuudenkuvia Euroopan institutionaalista ja ideologisesta suunnasta muutoksen vuosina 1989–1991*. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto 2019. Saatavilla verkossa: <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201902084404>

Verkkosivut

Aittokoski Heikki. ”Pitkä 1990-luku on päättynyt, ja se sattuu”. *Helsingin Sanomat*, 22.6.1989.
<https://www.hs.fi/ulkomaat/art-2000006150410.html> (luettu 23.8.2019)

Bernard-Henri Lévy et al. “Fight for Europe – or the wreckers will destroy it”. *The Guardian*, 25.1.2017.
<https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/jan/25/fight-europe-wreckers-patriots-nationalist>
(luettu 12.7.2019)

Markus Metsala. “200 vuotta uhkia ja niihin vastaamista”. *Turun yliopiston poliittisen historian oppiaineen blogi*, 12.6.2018. <https://blogit.utu.fi/poliittinenhistoria/2018/06/12/200-vuotta-uhkia-ja-niihin-vastaamista-vame-hanke-tuottaa-uutta-tietoa-sisaisen-turvallisuuden-historiasta/> (luettu 15.8.2019)

Päivälehden arkisto. Sanoma Yhtymän toimintakertomus 1989.
http://www.paivalehdenarkisto.fi/arkisto_luettelot/Toimintakertomukset/PLA-H-269-1_Toimintakertomus_1989.pdf (luettu 18.7.2019)

Virtanen Jenni. ”Ranskan tunnetuin tulevaisuuden ennustaja näkee ajan, kun Eurooppa ei enää ole”.
Helsingin Sanomat, 11.9.2018. <https://www.hs.fi/ulkomaat/art-2000005822658.html> (luettu 14.7.2019)

- ¹ Bernard-Henri Lévy et al., "Fight for Europe – or the wreckers will destroy it", *The Guardian*, 25.1.2017, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/jan/25/fight-europe-wreckers-patriots-nationalist> (luettu 12.7.2019).
- ² Esim. Jenni Virtanen, "Ranskan tunnetuin tulevaisuuden ennustaja näkee ajan, kun Eurooppaa ei enää ole", *Helsingin Sanomat*, 11.9.2018, <https://www.hs.fi/ulkomaat/art-2000005822658.html> (luettu 14.7.2019).
- ³ Miettinen 2019, 127–128; Amadae ja Aaltonen 2019.
- ⁴ Sarotte 2009, 5–6.
- ⁵ Fukuyama 1989.
- ⁶ Hartog 2015, 146–147.
- ⁷ Krastev 2019, 20.
- ⁸ Wahlsten 2019, 112–121.
- ⁹ Buzan 1997, 5–6. Aikalaiskeskustelusta esim. Mathews 1989.
- ¹⁰ Buzan & Wæver 2003, 356–361; Wæver et al. 1993.
- ¹¹ Esim. Alpo Rusi, "Turvallisuus ja ikuinen ydinaserauha – muutos uhka-kuvien hierarkiassa", *Politiikka* 2/1989; Jyrki Käkönen, "Suppeasta laajaan turvallisuuskäsitteeseen", *Rauhantutkimus* 4/1989.
- ¹² Pertti Joenniemi, "Puolustuspolitiikka vaatii perusarvion", *Ulkopolitiikka* 2/1989; Unto Vesa, "Pohjolan turvallisuus kylmän sodan jälkeisessä maailmassa", *Ulkopolitiikka* 3/1990.
- ¹³ Mazower 2000, 402–403.
- ¹⁴ Esim. Aunesluoma, 2011; Aunesluoma ja Mitzner 2014; Hämäläinen 2009.
- ¹⁵ Utela 2018; Moisio 2003; Forsberg et al. 2003.
- ¹⁶ Ks. esim. Blomberg 2011.
- ¹⁷ Bozo et al. 2008; Bozo 2009; Sarotte 2009; Autio ja Miklóssy 2010.
- ¹⁸ Leffler ja Westad 2010.
- ¹⁹ Ks. esim. Mikkeli 1998.
- ²⁰ Heikkilä 2017.
- ²¹ Andersson 2018; Andersson 2012.
- ²² Hakoniemi et al. 2018.
- ²³ Markus Metsala, "200 vuotta uhkia ja niihin vastaamista", Turun yliopiston poliittisen historian oppiaineen blogi, 12.6.2018, <https://blogit.utu.fi/poliittinenhistoria/2018/06/12/200-vuotta-uhkia-ja-niihin-vastaamista-vame-hanke-tuottaa-utta-tietoa-sisaisen-turvallisuuden-historiasta/> (luettu 15.8.2019).
- ²⁴ Moisio 1998a; Moisio 1998b. Myös Jarno Limnëll on perehtynyt Suomen uhkakuviiin, ks. Limnëll 2009.
- ²⁵ Euroopan turvallisuuspoliittisista muutoksista ks. Harle ja Sivonen 1989 ja Rusi 1991. Suomi-kuvasta Euroopan muutosten valossa ks. Donner ja Häikiö 1990. Yleisemmin maanosan muutoksista ks. Iivonen ja Antola 1990.
- ²⁶ Väliverronen 2016, kappale 3. Kappaleessa tarkemmin myös asiantuntijuudesta, sen muodoista ja kriteereistä.
- ²⁷ Väliverronen 2001, 39–48; Peters 2008.
- ²⁸ Hyrkkänen 2002, 57.
- ²⁹ Bevir 1999, 1, 31.
- ³⁰ Skinner 2002, 96–97, 116–119.
- ³¹ Päivälehdien arkisto, Sanoma Yhtymän toimintakertomus 1989, http://www.paivalehdenarkisto.fi/arkisto_luettelot/Toimintakertomukset/PLA-H-269-1_Toimintakertomus_1989.pdf (luettu 18.7.2019).
- ³² Kunelius, Noppari ja Reunanen 2010, 266–268.
- ³³ Vares ja Siltala 2016, 9–11.
- ³⁴ Männikkö 1997, 254–256.
- ³⁵ Andersson 2018, 14–15, 19–20.
- ³⁶ Koselleck 1985, 268–288.
- ³⁷ Rubin 2002, 795–799.
- ³⁸ Männikkö 1997, 262–264.
- ³⁹ Andersson 2012, 1430.
- ⁴⁰ Hakoniemi et al. 2018, 7–8.
- ⁴¹ Haftendorn 2010, 341–344.
- ⁴² Bozo 2009, 113.
- ⁴³ Pekka Visuri, "Historia ja geopolitiikka Saksan kysymyksen tekijöinä", *Ulkopolitiikka* 1/1990; Pekka Visuri, "Saksan yhdistymisen sotilaspoliittiset vaikutukset", *Ulkopolitiikka* 3/1990.
- ⁴⁴ Martti Häikiö, "Saksa, Puola ja Euroopan vuosi nolla", *Kanava* 2/1990.
- ⁴⁵ Tuomas Forsberg, "Saksalaisuus uudessa Euroopassa", *Ulkopolitiikka* 2/1991; Paavo Lipponen: "Saksat yhdistyvät – Eurooppa yhdistyy", *Ulkopolitiikka* 1/1990.
- ⁴⁶ Esim. Vilho Harle, "Euroopan rauhanjärjestelmän organisaatiosta", *Rauhantutkimus* 2/1990; Pekka Visuri, "Saksan yhdistymisen sotilaspoliittiset vaikutukset", *Ulkopolitiikka* 3/1990.
- ⁴⁷ Itä-Euroopan vallankumouksista esim. Lévesque 2010.
- ⁴⁸ Osmo Jussila, "Vuorikotka ja pikkulinnut. Suur- ja pienvallat Euroopassa", *Kanava* 2/1989.

- ⁴⁹ Pekka Korhonen, ”Uudet sanat: muutos ja turvallisuus”, Rauhantutkimus 4/1989.
- ⁵⁰ Liennytyksen myötä vuonna 1986 alkaneessa Etykin Wienin seurantakokouksessa osallistujavaltiot löysivät yhteisymmärryksen monista kysymyksistä, ja kokous päättyi 1989 Wienin asiakirjan allekirjoittamiseen. Etykin vuosikymmenten vaihteen dynaamisuus kiteytyi vuoden 1990 Pariisin julistukseen. Flynn & Farrel 514–516.
- ⁵¹ Martti Häikiö, ”Etyk ja historian paine”, Kanava 5/1989.
- ⁵² Vilho Harle, ”Euroopan rauhanjärjestelmän organisaatiosta”, Rauhantutkimus 2/1990.
- ⁵³ Tapio Lampinen, ”Kansakuntien Eurooppa”. SK 8.11.1991, 45/1991.
- ⁵⁴ Ks. esim. Tauno Tiisanen, ”Itä-Euroopan murros edistyy – vai edistyykö?”, Kanava 7/1991; Seikko Eskola, ”Ulkopolitiikan uusi ympäristö”, Kanava 7/1991.
- ⁵⁵ Jyrki Iivonen, ”Kansallisuuskysymys eurooppalaisessa politiikassa”, Ulkopoliitikka 2/1991.
- ⁵⁶ Paavo Lipponen, ”Vakautta muutokseen”, Ulkopoliitikka 4/1989. Taloudellisen avun kannatuksesta ks. myös esim. Tauno Tiisanen: Sosialistinen talous ja 1980-luku, Kanava 1/1990.
- ⁵⁷ Heikki Arola, ”SEV:n jäsenmaat erkanevat toisistaan”. Pekka Sutelan haastattelu, HS 9.2.1991.
- ⁵⁸ Krastev 2017, 19.
- ⁵⁹ Krastev 2019, 21.
- ⁶⁰ Kari Sulevo, ”EY:n pinta peittää kirjavan ongelmavyhdin”, HS 8.6.1990.
- ⁶¹ Seikko Eskola, ”Maanpuolustusta ja maataloutta”, Kanava 5/1990.
- ⁶² Seikko Eskola, ”Siirtolaisuusongelma”, Kanava 1/1991; Seikko Eskola, ”Väestöpaineet tulevaisuutta muokkaamassa”, Kanava 4/1989.
- ⁶³ Marjatta Rahikainen, ”Uusi kansainvaellus ja erilaisuuden sietokyky”, Sosiologia 4/1991.
- ⁶⁴ Fetzer ja Soper 2005, 2–3.
- ⁶⁵ Jyrki Iivonen, ”Kansallisuuskysymys eurooppalaisessa politiikassa”, Ulkopoliitikka 2/1991.
- ⁶⁶ Huntington 1993.
- ⁶⁷ Nielsen ja Otterbeck 2015, 175–178.
- ⁶⁸ Juha Pentikäinen, ”Taisteleva islam on marssilla länteen”, HS 2.4.1989.
- ⁶⁹ Kari Sulevo, ”Islamin uudet ulottuvuudet”, Ulkopoliitikka 2/1990. Ks. myös Kari Sulevo, ”EY:n pinta peittää kirjavan ongelmavyhdin”, HS 8.6.1990.
- ⁷⁰ Jussi Vähämäki, ”Eurooppalainen identiteetti”, Tiede ja edistys 1/1989.
- ⁷¹ Jouko Jokisalo, ”Rasismi – tulevaisuuden ongelma?”, Rauhantutkimus 4/1991.
- ⁷² Martti Lindqvist, ”Miten käy maailman köyhien”, HS 19.1.1990.
- ⁷³ Paavo Lipponen, ”Uudet uhkakuvat ovat todellisuutta”, Ulkopoliitikka 2/1990.
- ⁷⁴ Paavo Lipponen, ”Pohjolle yhteinen Eurooppa-politiikka”, Ulkopoliitikka 3/1990.
- ⁷⁵ Heikki Mikkeli, ”Euroopan yhtenäisyys vai ylivalta?”, HS 12.8.1990.
- ⁷⁶ Jussi Vähämäki, ”Tarinoita Euroopasta – Eurooppalainen identiteetti nostalgisena reaktiona”, Rauhantutkimus 1/1990.
- ⁷⁷ Vilho Harle, ”Nationalismi – ei! Metanationalismi – kyllä?”, Rauhantutkimus 3/1990.
- ⁷⁸ Esim. Dinan 2014, 177–194.
- ⁷⁹ Bugge 2002, 61; Stråth 2002, 388.
- ⁸⁰ Ks. esim. McLaren 2004.
- ⁸¹ Arja Piispa, ”Euroopan moniarvoisuus tulee säilyttää”. Kari Moittolan haastattelu. SK 13.1.1989, 2/1989.
- ⁸² Matti Sarmela, ”Euro-Suomi hukkuu mannekkulttuuriin”. HS 14.4.1991.
- ⁸³ Jukka-Pekka Lappalainen, ”Yksipuolinen aate ei elä Euroopassa”. HS 21.10.1991.
- ⁸⁴ Korhonen 1993, 7; Anttonen 1996.
- ⁸⁵ Heikki Ylikangas, ”Rekka ajaa Suomea yhdyntävään Eurooppaan”, Ydin 7–8/1991; Jukka-Pekka Lappalainen, ”EY-paine on suuri”. HS 21.10.1991.
- ⁸⁶ Jari Ehrnrooth, ”Ihmisen jälkeen. Tai eurooppalaisuus ja Suomen ongelma”. SK 26.4.1991, 17/1991.
- ⁸⁷ Moisio 2003, 169–199. ”Lännettäjen” kansallisen identiteetin uudelleenmäärittelystä ks. myös Browning 2002. Kansallisen identiteetin ja geopolitiikan välisestä suhteesta ks. Harle ja Moisio 2000.
- ⁸⁸ Kari Sulevo, ”Länsieurooppalainen suurvalta kehitteillä?”. HS 2.6.1989; Kari Sulevo, ”EY:n ideologinen tausta täsmentyy”. HS 8.1.1990.
- ⁸⁹ Jussi Raumolin: ”Itä-Euroopan mullistuminen muovaa euroyhdyntymistä”, HS 9.3.1990; Jyrki Alkio: ”Euroopan pelko on...”, HS 20.4.1991.
- ⁹⁰ Heikki Eskelinen ja Bo Forsström, ”Alueiden Eurooppa sisämarkkinoiden syntyessä”, Ulkopoliitikka 4/1990.
- ⁹¹ Jyrki Kähkönen: ”Suppeasta laajaan turvallisuuskäsitteeseen”, Rauhantutkimus 4/1989.
- ⁹² Matti Heikkilä, ”Kasvava köyhyys Euroopan yhteisön kiusana”, HS 28.7.1989.
- ⁹³ Kölliker 2006, 1–3. Eriytyneen integraation periaatteesta ks. myös Leuffen et al. 2013.
- ⁹⁴ Pertti Joenniemi, ”Avoimuuden haaste Suomen ulkopoliitikalle”, HS 26.11.1989; Vilho Harle, ”Euroopan rauhanjärjestelmän organisaatiosta”, Rauhantutkimus 2/1990.
- ⁹⁵ Pekka Kosonen, ”Eurooppalaisuus, integraatio ja hyvinvointivaltio”, Rauhantutkimus 1/1990; Pekka Kosonen, ”EY-integraation sosiaaliset vaikutukset tutkittava”, HS 19.5.1990. Tästä näkemyksestä ks. myös Heikki Paloheimo, ”Kestääkö hyvinvointivaltio?”, Kanava 1/1989.
- ⁹⁶ Kari Sulevo, ”EY:n pinta peittää kirjavan ongelmavyhdin”, HS 8.6.1990.

- ⁹⁷ Euroopan ympäristöliikkeiden kehityksestä ks. esim. Doherty 2002, 29–48; Suomalaisesta kontekstista ks. Borg 1991.
- ⁹⁸ Ks. esim. Starke 1990, 117–135; Suhonen 1994, 84–88; Väliverronen 1996; 46.
- ⁹⁹ Alpo Rusi, ”Turvallisuus ja ikuinen ydinaserauha – muutos uhka-kuvien hierarkiassa”, *Politiikka* 2/1989.
- ¹⁰⁰ Antti Kulmala, ”Päästöjen säätely väistämättä edessä.”, *HS* 22.3.1989; U.B.Lindström, ”Ympäristö ei kestä hidasta päätöksentekoa”, *HS* 17.4.1990; U.B. Lindström, ”Suomen täsmennettävä ekologiset tavoitteensa”, *HS* 16.4.1989.
- ¹⁰¹ Eero Holopainen, ”Ilmaston muuttumisesta tekeillä uusi arvio”, *HS* 7.2.1990.
- ¹⁰² Rinne 2007.
- ¹⁰³ Juhani Rinne, ”Kasvihuoneilmiön voimistumista vaikea torjua”, *HS* 13.7.1991.
- ¹⁰⁴ Tapani Vaahtoranta, ”Itä-Euroopan muutos koituu myös ympäristön hyväksi.”, *HS* 14.3.1990.
- ¹⁰⁵ Kari Sulevo: ”EY:n ideologinen tausta täsmentyy”. *HS* 8.1.1990.
- ¹⁰⁶ Professori Erkki Lähde, ”Kokouksia pidetään – ympäristön tuho etenee”, *HS* 9.9.1990.
- ¹⁰⁷ Jari Ehrnrooth, ”Ihmisen jälkeen. Tai eurooppalaisuus ja Suomen ongelma”. *SK* 26.4.1991, 17/1991.
- ¹⁰⁸ Rauno Tenovuo, ”Ympäristöpakolaiset tulevien päivien pulmana”, *Kanava* 4/1991.
- ¹⁰⁹ Jyrki Käkönen: ”Suppeasta laajaan turvallisuuskäsitteeseen”, *Rauhantutkimus* 4/1989
- ¹¹⁰ Alpo Rusi, ”Turvallisuus ja ikuinen ydinaserauha – muutos uhka-kuvien hierarkiassa”, *Politiikka* 2/1989.
- ¹¹¹ Alpo Rusi, ”Euroopan turvallisuus uusille pilareille”, *HS* 20.6.1989; Alpo Rusi, ”Poliittiset realiteetit muuttuvat Euroopassa”, *HS* 18.5.1991.
- ¹¹² *SK*: ”Vihreä Eurooppa”. 22.12.1989, 51-52/1989.
- ¹¹³ Heikki Aittokoski, ”Pitkä 1990-luku on päättynyt, ja se sattuu”, *HS* 22.6.2019, <https://www.hs.fi/ulkomaat/art-2000006150410.html> (luettu 23.8.2019).
- ¹¹⁴ Wahlsten 2019.
- ¹¹⁵ Müller 2010, 21–22.
- ¹¹⁶ Mearsheimer 1990.
- ¹¹⁷ Krastev 2019, 22–24.
- ¹¹⁸ Jowitt 1991, 11–20; Jowitt 1992, 259–262.
- ¹¹⁹ Eino Jutikkala, ”Historian päättyminen”, *Kanava* 1/1991.
- ¹²⁰ Moisio 1998a, 120–121; Browning 2002.
- ¹²¹ Raija-Leena Punamäki, ”Lukijalle”, *Rauhantutkimus* 1/1990.
- ¹²² Krastev 2019, 35–44.
- ¹²³ Tästä EMU-kritiikin näkökulmasta ks. esim. Streeck 2014.
- ¹²⁴ Andersson 2018, 216.
- ¹²⁵ Erkki Kouri, ”Historioitsijat tutkivat menneitä tulevaisuuksia”, *HS* 10.6.1990.
- ¹²⁶ Engerman 2010, 20, 24.
- ¹²⁷ Ranke 1970, 57.

